

บทที่ 2

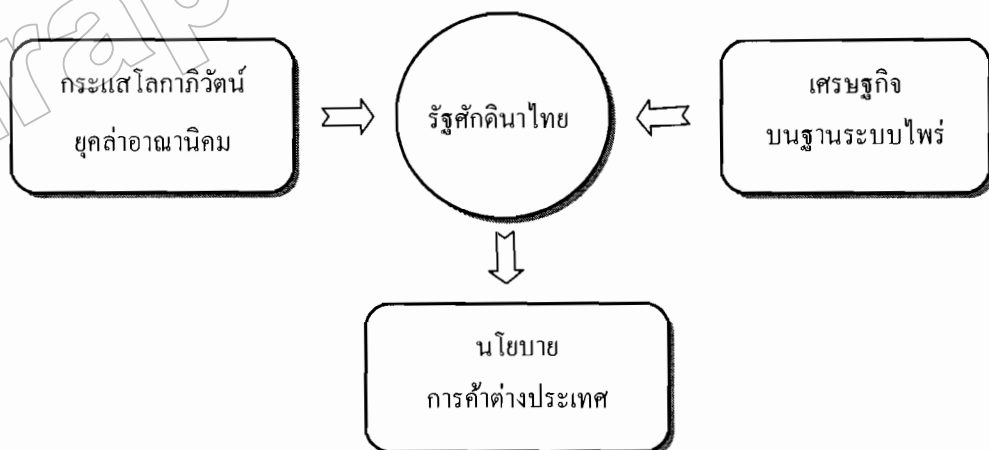
บทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐไทยในอดีต จนถึงหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง ภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์

บทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐไทยในอดีตจนถึงสนธิสัญญาเบาว์ริงภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จะนำเสนอ โดยแบ่งหัวข้อเป็น 2 หัวข้อใหญ่ดังนี้

1. บทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐไทยในอดีตจนถึงสนธิสัญญาเบาว์ริง
2. บทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐไทยหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง ภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์

บทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐไทยในอดีตจนถึงสนธิสัญญาเบาว์ริง

ในอดีตตั้งแต่สมัยสุโขทัยมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อนที่จะมีการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ในปี พ.ศ. 2398 นั้น จะพบว่าบทบาทของรัฐไทยในการประกอบธุรกิจอยู่ในการค้าต่างประเทศ โดยมีปัจจัยเชิงโครงสร้างเศรษฐกิจทั้งภายในและภายนอกประเทศทำหน้าที่ เป็นปัจจัยกำกับบทบาทดังกล่าว ปัจจัยเหล่านั้นได้แก่ระบบไพร่และกระแสโลกาภิวัตน์ในยุคลัทธิล่าอาณานิคมและมีรัฐศักดินาไทยเป็นปัจจัยตัวกลาง ความสัมพันธ์ของปัจจัยเชิงโครงสร้างดังกล่าวแสดงไว้ในภาพประกอบที่ 3 ดังนี้

ภาพที่ 3 ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยเชิงโครงสร้างเศรษฐกิจภายในและภายนอกประเทศและการปรับเปลี่ยนบทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐไทยในอดีตจนถึงสนธิสัญญาเบาว์ริง

จากภาพประกอบที่ 3 แสดงให้เห็นว่าบทบาทการประกอบธุรกิจของรัฐไทยในอดีตเป็นผลผลิตจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยภายในประเทศได้แก่โครงสร้างเศรษฐกิจระบบไพร่ และปัจจัยภายนอกประเทศได้แก่กระแสโลกาภิวัตน์ในยุคล่าอาณานิคม และมีรัฐไทยเป็นตัวกลาง กล่าวคือระบบไพร่เป็นปัจจัยเชิงโครงสร้างภายในประเทศที่มีผลกำกับการบทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐไทยเนื่องจากในสังคมไทยโบราณนั้นกำลังคนนับเป็นทรัพยากรสำคัญทั้งทางเศรษฐกิจการเมืองและสังคม ดังนั้นระบบไพร่จึงถูกพัฒนาขึ้นมาเพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการควบคุมและเกณฑ์แรงงานมาทำงานในการสร้างผลประโยชน์ให้กับรัฐและผู้ปกครอง นอกจากนี้ระบบไพร่ยังเป็นเครื่องมือกำหนดสถานภาพหน้าที่ตลอดจนความรับผิดชอบของชนชั้นต่างๆ ในสังคมอีกด้วย

จากการศึกษาค้นคว้าเราพบว่าสังคมไทยตั้งแต่ครั้งหลังของสมัยสุโขทัยเป็นต้นมาได้แบ่งคนในสังคมออกเป็น 2 ชนชั้น คือ ชนชั้นปกครองหรือมูลนาย ประกอบด้วยพระมหากษัตริย์เจ้านาย และขุนนาง และชนชั้นผู้ถูกปกครอง ได้แก่ไพร่และทาส

ไพร่คือราษฎรสามัญทั่วไปทั้งชายและหญิงซึ่งไม่ได้เป็นทั้งมูลนายและทาสไพร่มีศักดินา 10-25 ไร่ ไพร่ทุกคนจะต้องขึ้นทะเบียนสังกัดมูลนาย อย่างไรก็ตามไพร่ชายและหญิงมีความแตกต่างกัน กล่าวคือไพร่ชายจะถูกเกณฑ์ไปทำราชการเป็นประจำ ส่วนไพร่หญิงนั้นส่วนใหญ่จะถูกนำไปขึ้นทะเบียนเป็นไพร่และมีเพียงบางส่วนเท่านั้นที่ถูกเกณฑ์ไปใช้แรงงานซึ่งงานที่ทำมักจะเบากว่าไพร่ชาย

ระบบการเก็บส่วยของรัฐไทยนั้นมีที่มาจากการเกณฑ์แรงงานไพร่หลวง กล่าวคือไพร่หลวงจะถูกเกณฑ์ไปทำราชการให้แก่รัฐและเมื่อไพร่หลวงมีจำนวนเพิ่มมากขึ้นและหมดความจำเป็นในการใช้แรงงาน รัฐจึงอนุญาตให้ไพร่หลวงบางกลุ่มไม่ต้องทำราชการและมอบหมายให้ไพร่หลวงเหล่านี้มีหน้าที่หาสิ่งของที่ต้องการส่งให้รัฐเพื่อทดแทนการทำราชการ ไพร่หลวงที่ส่งสิ่งของแทนการทำราชการหรือแทนแรงงานเหล่านี้จึงถูกเรียกว่าไพร่ส่วย (บุญรอด แก้วกันหา, 2518, หน้า 8-9)

ต่อมาเมื่อส่วยมีปริมาณมากและเหลือใช้งานรัฐจึงนำส่วยที่เหลือใช้นี้ออกขายให้แก่พ่อค้าต่างชาติ ด้วยเหตุผลที่ว่าพ่อค้าต่างชาติไม่มีโอกาสที่จะเข้าไปติดต่อค้าขายกับประชาชนโดยตรงได้ และสิ่งของที่ได้จากไพร่ส่วยนี้ส่วนใหญ่เป็นสิ่งที่หายากเมื่อไพร่หามาได้ก็ต้องนำส่งให้แก่รัฐทั้งหมด ด้วยเหตุนี้ทำให้เราพบว่าโครงสร้างเศรษฐกิจของรัฐไทยนั้นตั้งอยู่บนฐานของระบบไพร่หรือเศรษฐกิจส่วยเป็นหลัก และเมื่อกระแสโลกาภิวัตน์ซึ่งเป็นปัจจัยภายนอกประเทศได้เข้ามาปฏิสัมพันธ์กับการค้าระบบส่วยจึงเกิดการค้าต่างประเทศขึ้น

เมื่อกระแสโลกาภิวัตน์ของลัทธิล่าอาณานิคมเป็นผลผลิตของการผนวกเศรษฐกิจไทยเข้าในวงจรของระบบทุนนิยมโลกในช่วงที่ศูนย์กลางอำนาจอยู่ที่ประเทศโปรตุเกสและสเปน

กล่าวคือในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 13-14 เป็นช่วงเวลาที่กระแสโลกาภิวัตน์ ถูกพัฒนาขึ้นจากการเดินเรือสำรวจทางทะเลของคริสโตเฟอร์ โคลัมบัส (Christopher Columbus) และได้ค้นพบทวีปอเมริกาซึ่งในเวลาต่อมาได้มีการออกเดินทางสำรวจทางเรือเพื่อค้นคว้าหาทางไปสู่ดินแดนแห่งใหม่ของชาวตะวันตกอีกเป็นจำนวนมาก

การค้นพบทวีปอเมริกาของโคลัมบัสและการออกเดินทางสำรวจทางเรือเพื่อค้นคว้าหาทางไปสู่ดินแดนแห่งใหม่ของชาวตะวันตกดังกล่าว นับว่าเป็นจุดเริ่มต้นของกระแสโลกาภิวัตน์ และทวีความเข้มข้นมากขึ้นในเวลาต่อมาซึ่งในระยะแรกนั้นกระแสโลกาภิวัตน์เป็นเพียงแต่ความต้องการล่าอาณานิคมและแสวงหาดินแดนใหม่เพื่อตั้งถิ่นฐานของชาวยุโรปที่เป็นอาณานิคมของลัทธิจักรวรรดินิยม (Imperialism) รวมทั้งการแสวงหาทรัพยากรและแรงงานทาสของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกเท่านั้น

ต่อมาเมื่อถึงคริสต์ศตวรรษที่ 15 โฉมหน้าอันแท้จริงของกระแสโลกาภิวัตน์จึงได้ปรากฏขึ้นและแผ่อิทธิพลอย่างรุนแรงไปจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 19 โดยมีประเทศโปรตุเกส และสเปนเป็นผู้นำในการสำรวจโลก การขยายอาณานิคมและการค้นพบดินแดนใหม่ รวมทั้งการเปิดเส้นทางการค้าข้ามมหาสมุทรทำให้การค้าระหว่างประเทศเจริญรุ่งเรืองขึ้นอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน โปรตุเกส เป็นประเทศมหาอำนาจทางเศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรมโดยจักรวรรดิโปรตุเกสได้แผ่ขยายอำนาจของตนไปทั่วโลกในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 15-16 และที่สำคัญคือการผูกขาดการค้าขายกับอินเดียและหมู่เกาะเครื่องเทศของอินโดนีเซีย

ส่วนสเปนนั้น ได้เข้ายึดครองดินแดนในอเมริกาได้ และได้ได้วางรากฐานให้กับสเปนสมัยใหม่รวมทั้งจักรวรรดิสเปน (Spanish Empire) ด้วยการปรับปรุงด้านการเมือง สังคมและการทหารจนทำให้สเปนกลายเป็นผู้นำทางด้านอำนาจของยุโรประหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 16-17 กระแสโลกาภิวัตน์ ยังคงแพร่กระจายต่อไปจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 17 โดยมีอังกฤษ ฝรั่งเศส และฮอลันดา ขยายอำนาจเข้าผูกขาดเส้นทางเดินเรือซึ่งแต่เดิมเป็นเส้นทางของโปรตุเกสและสเปนทำให้โปรตุเกสและสเปนต้องสูญเสียอำนาจด้านการค้าและอาณานิคมให้แก่อังกฤษ ฝรั่งเศส และฮอลันดา จักรวรรดินิยมอังกฤษได้เริ่มขยายอำนาจเมื่อต้นคริสต์ศตวรรษที่ 17 ด้วยการก่อตั้งอาณานิคมของตนขึ้นในทวีปอเมริกาเหนือและบนหมู่เกาะแถบทะเลแคริบเบียน และจัดตั้งบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ (The English East India Company) ขึ้นเพื่อค้าขายกับทวีปเอเชีย (Pagden, 1998, p. 34)

ทางด้านฝรั่งเศส ได้ขยายอำนาจเข้าไปแสวงหาผลประโยชน์ทั้งด้านการเผยแพร่ศาสนาและทางการค้าในกลุ่มประเทศอินโดจีน ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 17 โดยการแผ่อิทธิพลเข้าสู่ภูมิภาคอินโดจีนโดยอ้างเหตุผลว่าเพื่อเป็นการปกป้องคณะมิชชันนารีฝรั่งเศสที่เข้าไป

เผยแพร่วรรณคดีในพื้นที่ดังกล่าว และเพื่อค้นหาเส้นทางที่สามารถเดินทางเข้าสู่ประเทศจีน ทางตอนใต้ เนื่องจากจีนเป็นตลาดการค้าขนาดใหญ่และเป็นที่สนใจของชาติตะวันตก ในขณะนั้น (เชิดเกียรติ อรรถาภรณ์, 2540, หน้า 24)

ส่วนฮอลันดาได้ขยายจักรวรรดินิยมเข้าไปยังหมู่เกาะอินโดนีเซียในคริสต์ศตวรรษที่ 16 และได้รวบรวมหมู่เกาะทั้งหลายให้เป็นหนึ่งเดียวซึ่งส่งผลให้ฮอลันดาสามารถครอบครองประเทศอินโดนีเซียได้ทั้งหมด นอกจากนั้นฮอลันดาได้จัดตั้งบริษัทอินเดียตะวันออกของดัตช์ (The Dutch East India Company) ขึ้นที่อินโดนีเซียโดยมีสำนักงานใหญ่อยู่ที่เมืองปัตตาเวีย เพื่อควบคุมการค้าเครื่องเทศแทนโปรตุเกส (Ricklefs, 1991, p. 110)

การขยายอำนาจและแย่งชิงพื้นที่ทางการค้าของชาติตะวันตกดังกล่าวนี้ทำให้กระแสโลกาภิวัตน์ทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้นและแพร่กระจายเข้ามายังดินแดนตะวันออก ซึ่งเป็นที่ตั้งของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งเป็นภูมิภาคที่อุดมสมบูรณ์มั่งคั่งไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจเป็นจำนวนมาก เช่น สัตว์ป่า แร่ธาตุ อัญมณี ป่าไม้ เครื่องเทศ สมุนไพรและพืชพันธุ์ธัญญาหารต่าง ๆ เป็นต้น ทรัพยากรธรรมชาติเหล่านี้เป็นสิ่งดึงดูดใจประเทศนักล่าอาณานิคมให้มุ่งหน้าเข้ามาแสวงหาทรัพยากรธรรมชาติดังกล่าว จึงทำให้เป้าหมายสำคัญของการล่าอาณานิคมมุ่งไปที่อินเดีย หมู่เกาะเครื่องเทศของอินโดนีเซีย จีน และกลุ่มประเทศที่อยู่ในภูมิภาคอินโดจีน ประกอบด้วยลาว เวียดนาม กัมพูชา และรัฐไทยที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติเป็นจำนวนมาก จึงเป็นที่หมายตาของประเทศมหาอำนาจต่าง ๆ ที่ต้องการเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์ ซึ่งมีอยู่ตามธรรมชาติดังกล่าว

ชาติตะวันตกที่แผ่อิทธิพลเข้ามาแสวงหาประโยชน์ด้วยการเข้ามาติดต่อค้าขายกับรัฐไทยเป็นชาติแรกคือประเทศโปรตุเกส กล่าวคือโปรตุเกสได้ส่งราชทูตเข้ามาติดต่อทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับรัฐไทยสมัยอยุธยา ในปี พ.ศ. 2061 ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 (Wood, 1974, pp. 97-98)

ต่อมาได้มีพ่อค้าจากประเทศตะวันตกอื่น ๆ เดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายกับรัฐไทยอีกหลายประเทศ กล่าวคือประเทศสเปน เข้ามาติดต่อค้าขายกับรัฐไทย ในปี พ.ศ. 2141 ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ประเทศฮอลันดา เข้ามาติดต่อค้าขายกับรัฐไทย ในปี พ.ศ. 2147 ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ประเทศอังกฤษ เข้ามาติดต่อค้าขายกับรัฐไทย ในปี พ.ศ. 2155 ตรงกับ รัชสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ ประเทศเดนมาร์ก เข้ามาติดต่อค้าขายกับรัฐไทย ในปี พ.ศ. 2164 ตรงกับรัชสมัยพระศรีเสาวภาคย์ และประเทศฝรั่งเศส เข้ามาติดต่อค้าขายกับรัฐไทย ในปี พ.ศ. 2205 ตรงกับ รัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ขุนวิจิตรมาตรา, 2516, หน้า 191-236)

จากส่วนเกินของระบบไพร่ภายในประเทศและความต้องการสินค้าของระบบทุนนิยม ได้นำไปสู่การสร้างเงื่อนไขให้รัฐไทยเข้าไปมีบทบาทในการค้าต่างประเทศกับมหาอำนาจตะวันตก อย่างไรก็ตามก่อนหน้านี้รัฐไทยก็เคยติดต่อค้าขายกับประเทศจีนในรูปแบบบรรณาการ ซึ่งมีหลักฐานเด่นชัดในสมัยสุโขทัย กล่าวคือกรุงสุโขทัยต้องส่งเครื่องบรรณาการไปเจริญสัมพันธไมตรีกับเมืองจีนเนื่องจากในยุคกลางของพุทธศตวรรษที่ 18 นั้นเป็นยุคที่อาณาจักรมองโกล (Mongol Empire) ขยายอิทธิพลครอบคลุมพื้นที่ตั้งแต่ยุโรปตะวันออกมาจนถึงเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมทั้งครอบคลุมลงมาจนถึงพื้นที่ตอนใต้ของจีนซึ่งมีพื้นที่ติดต่อกับรัฐไทย จึงทำให้อาณาจักรสุโขทัยที่เริ่มก่อตั้งขึ้นใหม่จำเป็นต้องรักษาอำนาจการปกครองของตนไว้ และมีทางออกเพียงทางเดียวคือการส่งคณะทูตนำเครื่องราชบรรณาการไปถวายพระเจ้ากรุงจีนในลักษณะการยอมเป็นเมืองขึ้นแต่ก็ไม่ได้หมายความว่าไทยเป็นเมืองขึ้นของจีน แต่มีจุดประสงค์เฉพาะในด้านการค้าเท่านั้น (สังคีต พิริยะรังสรรค์, 2526, หน้า 21)

การค้าระหว่างรัฐไทยกับจีนในระบบบรรณาการนี้มีขึ้นเป็นครั้งคราวเนื่องจากกรุงสุโขทัยกับเมืองจีนอยู่ห่างไกลกันมาก ส่วนใหญ่จะมีขึ้นในรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช กล่าวคือพระเจ้าหงวนสีโจวฮองเต้ ได้ส่งราชทูตเดินทางมาเจริญสัมพันธไมตรีกับกรุงสุโขทัย ในปี พ.ศ. 1825 ซึ่งตรงกับรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช และกรุงสุโขทัยได้ส่งราชทูตและเครื่องบรรณาการไปเจริญสัมพันธไมตรีกับเมืองจีน ในปี พ.ศ. 1832 และ 1834 ตรงกับรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราชเช่นเดียวกัน (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 5, 2460, หน้า 12-13)

แต่หลังจากที่การขยายตัวของระบบทุนนิยมโลกในช่วงลัทธิล่าอาณานิคมเมื่อเข้ามาผนวกเศรษฐกิจไทยให้อยู่ในกระแสโลกาภิวัตน์ก่อให้เกิดการค้าต่างประเทศในรูปแบบใหม่ที่แตกต่างจากการค้าแบบบรรณาการกับจีน คือเป็นการค้าในบริบทของระบบตลาดโลก

ภายใต้ปัจจัยเชิงโครงสร้างเกี่ยวกับระบบไพร่และกระแสโลกาภิวัตน์ของยุคล่าอาณานิคมนั้นเราพบว่าบทบาทการค้าต่างประเทศของรัฐไทยก็มีความแตกต่างกันไปในแต่ละช่วงเวลา ในที่นี้จะแบ่งช่วงการค้าต่างประเทศก่อนสนธิสัญญาเบาว์ริง ออกเป็น 3 ช่วงใหญ่ดังนี้

- 1.1 บทบาทการประกอบธุรกิจของรัฐไทยสมัยอยุธยา (พ.ศ. 1893-2310)
- 1.2 บทบาทการประกอบธุรกิจของรัฐไทยสมัยธนบุรี (พ.ศ. 2310-2325)
- 1.3 บทบาทการประกอบธุรกิจของรัฐไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-

1.1 บทบาทการประกอบธุรกิจของรัฐไทยสมัยอยุธยา

บทบาทการประกอบธุรกิจของไทย สมัยศรีอยุธยา สามารถแบ่งออกเป็น 3 ช่วงใหญ่ คือ สมัยอยุธยาตอนต้น อยุธยาตอนกลาง และอยุธยาตอนปลาย

1.1.1 บทบาทการประกอบธุรกิจของไทย สมัยอยุธยาตอนต้น (พ.ศ. 1893 - พ.ศ. 2034)

ในการประกอบธุรกิจของรัฐไทยก่อนสนธิสัญญาเบาว์ริง มักจะผูกติดกับประเพณีการปกครองของไทยที่ถือหลักว่าพระเจ้าแผ่นดินเป็นเจ้าของแผ่นดินทั่วราชอาณาจักร ประชากรจึงเป็นหนี้บุญคุณของพระองค์ ราษฎรจึงต้องมีหน้าที่สนองบุญคุณของพระองค์ด้วยการยอมเป็นข้าแผ่นดิน พระเจ้าแผ่นดินจะทรงบัญญัติกฎหมายบังคับให้ข้าแผ่นดินต้องปฏิบัติตามกฎหมายอย่างเคร่งครัด ด้วยเหตุนี้พระเจ้าแผ่นดินจึงต้องตั้งมูลนายไว้สำหรับควบคุมราษฎรแทนพระองค์ แล้วออกกฎหมายบัญญัติว่าราษฎรเป็นไพร่และไพร่ทุกคนต้องอยู่ในสังกัดมูลนาย หากไพร่คนใดที่ไม่อยู่ในสังกัดมูลนายไพร่เหล่านั้นก็จะไม่ได้รับความคุ้มครองและประโยชน์จากทางราชการและด้วยเหตุนี้จึงทำให้ไพร่ทุกคนต้องสังกัดมูลนายเพื่อแลกเปลี่ยนกับความคุ้มครองและประโยชน์จากทางราชการ ดังปรากฏข้อความที่บัญญัติไว้ในพระอัยการลักษณะรับฟ้องที่ออกใช้ในสมัยอยุธยาตอนต้น เมื่อปี พ.ศ. 1899 ตรงกับรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ความว่า (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, 2550, หน้า 282)

“... ราษฎรมาร้องฟ้องด้วยคดีประการใด ๆ แลมิได้ตั้งสังกัดมูลนาย อย่าพึงรับไว้ บังคับบัญชาเป็นอันขาดทีเดียว ให้ส่งตัวผู้หาสังกัดมูลนายมิได้นั้นแก่สัสดีเอาเป็นคนหลวง ...”

การประกอบธุรกิจของรัฐไทยสมัยอยุธยาตอนต้น เริ่มต้นขึ้นในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าในสมัยอยุธยาตอนต้นนั้น พระมหากษัตริย์ทรงให้ไพร่หลวงที่ไม่ต้องเข้าทำราชการมีหน้าที่จัดหาส่งมาแทนการทำราชการและเมื่อส่วยมีจำนวนมากขึ้นจึงทรงนำส่วยนั้นออกขายให้แก่พ่อค้าชาวต่างชาติ แม้รัฐไทยสมัยอยุธยาตอนต้นจะยังไม่ได้ติดต่อค้าขายกับประเทศทางตะวันตกก็ตาม แต่บทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐไทยก็มีความเจริญรุ่งเรืองมากอยู่แล้วด้วยปรากฏว่ากรุงศรีอยุธยาได้แต่งตั้งสำเภาออกไปค้าขายกับเมืองใกล้เคียงและชาติอื่น ๆ และมีเรือจากต่างชาติและเมืองอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงเข้ามาค้าขายในกรุงศรีอยุธยาอย่างคึกคักกว้างขวาง บริเวณสายน้ำที่ล้อมรอบพระนครเต็มไปด้วยสำเภาใหญ่น้อยมีทั้งสำเภาจีนและไทย ภาพที่มีพ่อค้าขนสินค้าขึ้นลงสำเภา มีผู้คนจำนวนมากเดินทางมาเลือกซื้อสินค้าได้อย่างอิสระ ดังหลักฐานตามคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมว่าด้วยการค้าขายนอกกรุงตอนหนึ่งความว่า (ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา, 2553, หน้า 230-231)

“... ครั้นถึงระดูลมสำเภาพัดเข้ามาในกรุง เป็นมรสุมเทศกาลพวกลูกค้าพานิชสำเภาจีน และลูกค้าแขกสลุป ลูกค้าฝรั่งกำปั่น ลูกค้าแขกกูซาราช และพวกลูกค้าแขกสุรัดแขกชวามาลา

แขกเทศฝรั่งเศส ฝรั่งเศส โปรตุเกส วิลันดา อีสปันยอน อังกฤษ และฝรั่งเศส ฝรั่งเศสเมืองลังกุนีแขก เกาะเป็นพ่อค้าพานิชชุมสำเภา สลุป กำปั่นแล่นเข้ามาทอดสมออยู่ท้ายอุ ชนสินค้าขึ้นมาไว้บนตึก ห้าง ในกำแพงพระนครกรุงศรีอยุธยา เปิดร้านห้างตีขายของตามเทศตามภาษา ... อนึ่ง เรือใหญ่ ท้ายแฉ่งชาวเมืองพระพิษณุโลกฝ่ายเหนือบรรทุกน้ำอ้อยยาสูบขี้ผึ้งน้ำผึ้งสินค้าต่าง ๆ ฝ่ายเหนือ ล่องเรือลงมาจอดขาย ตั้งแต่नावัดกลั้วลงมาจนปากคลองเกาะแก้ว ที่ได้ปากคลองเกาะแก้วลงมา หน้อยหนึ่งนั้น เรือมอญใหญ่ปากกว้าง 6-7 ศอก พวกมอญบรรทุกมะพร้าวห้าวแลไม้แสมทะเลแลเกลือขาวมาจอดขาย ... บ้านน้ำวนบางกะจะมีเรือปากได้ปากกว้างสามวาสิบศอก ทอดสมอขาย น้ำตาลขายน้ำตาลกรวด สาเหตุเม็ดใหญ่เล็ก กำถันจันทน์แดง หวายตะเคี้ยวกระแซงเตยแลสินค้าต่าง ๆ ข้างปากใต้ 1 แลแถวนี้มีแพลอย พวกลูกค้าไทยจีนแขกเทศแขกจาม นั่งร้านแพขายสรรพสิ่งของ ต่าง ๆ กันทั้งสองฟากฝั่งแม่น้ำ ตั้งแต่ท้ายปากคลองวัดสุวรรณดาราราม ตลอดลงมาจนน้ำพระราชวังหลัง ...”

ภาพการประกอบธุรกิจการค้าของรัฐไทยสมัยอยุธยาตอนต้น ตั้งแต่ พ.ศ. 1893-2034 คือตั้งแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 หรือพระเจ้าอู่ทอง จนถึงสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 หรือสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระมหากษัตริย์ทรงให้ไพร่หลวงที่ไม่ต้องเข้าทำราชการมีหน้าที่ จัดหาส่งมาแทนการทำราชการและเมื่อส่วนมีจำนวนมากขึ้นจึงทรงนำส่วนนั้นออกขายให้แก่ พ่อค้าชาวต่างชาติ

การค้าขายกับต่างประเทศในสมัยอยุธยาตอนต้น มีลักษณะค่อนข้างเสรีพอสมควรเพราะ นอกจากพระมหากษัตริย์จะทรงมีบทบาทในการประกอบการค้าด้วยพระองค์เองแล้วยังทรงอนุญาต ให้พ่อค้าชาวต่างชาติสามารถติดต่อค้าขายสินค้ากับราษฎรและพ่อค้าอื่น ๆ ในกรุงศรีอยุธยาได้ โดยตรงโดยไม่ต้องผ่านการควบคุมและตรวจตราจากหน่วยงานของรัฐ และหากรายการใดที่มี เงินทุนจำนวนมากเพียงพอที่จะค้าขายก็สามารถแต่งสำเภาออกไปค้าขายต่างเมืองได้

ผู้ที่มีบทบาทในการประกอบธุรกิจระดับรัฐในสมัยอยุธยา มี 2 กลุ่ม คือ กลุ่มแรก มีพระมหากษัตริย์ เจ้านาย เชื้อพระวงศ์ และขุนนางระดับเสนาบดี กลุ่มที่สองเป็นชาวต่างชาติ เช่น คนจีนและแขกที่อยู่เมืองไทย (สังคิต พิริยะรังสรรค์, 2526, หน้า 24-25)

พระมหากษัตริย์ มีบทบาทในการประกอบธุรกิจด้วยพระองค์เองเพราะต้องสะสม พระราชทรัพย์ไว้เพื่อจัดซื้อจัดหาอาวุธต่าง ๆ ไว้เพื่อป้องกันประเทศและความมั่นคงของ พระราชบัลลังก์ รวมทั้งการพัฒนาบ้านเมือง

ส่วนเจ้านาย เชื้อพระวงศ์ และขุนนางระดับเสนาบดี มีบทบาทในการประกอบธุรกิจ ภาคเอกชนโดยการแต่งเรือสำเภาส่วนตัวไปค้าขายต่างประเทศ หรืออาจมีบางยุคสมัยที่

พระมหากษัตริย์ไม่ชำนาญด้านการค้าขาย บทบาทในการประกอบธุรกิจก็จะเป็นของเจ้านาย เชื้อพระวงศ์ หรือขุนนางระดับเสนาบดี

ส่วนบทบาทในการประกอบธุรกิจของชาวจีนและแขกนั้น ชาวจีนส่วนใหญ่ที่อาศัยอยู่ในกรุงศรีอยุธยาจะมีอาชีพด้านการค้าขายโดยทางราชการจะรับชาวจีนเหล่านี้ไว้ทำราชการในกรมท่าซ้าย ส่วนชาวต่างชาติที่มีเชื้อสายแขก ทางราชการจะรับไว้ทำราชการในกรมท่าขวา

การประกอบธุรกิจของรัฐไทยสมัยอยุธยาตอนต้น ได้ดำเนินมาอย่างต่อเนื่องจนถึงรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991-2031) การค้าสำเภากับต่างประเทศได้มีการติดต่อค้าขายกันอย่างกว้างขวางมากขึ้นทำให้รัฐมีรายได้จากการค้าขายเป็นจำนวนมาก สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงพิจารณาเห็นว่าควรจะมีการปรับปรุงระบบกฎหมายพระอัยการต่าง ๆ ให้เกิดความเหมาะสมกับสภาพการณ์ พระองค์จึงทรงชำระแก้ไขกฎหมายเกี่ยวกับตำแหน่งนาพลเรือน โดยวางระเบียบด้านการค้าขายให้เป็นระเบียบแบบแผนยิ่งขึ้น และได้ปรับปรุงระบบข้าราชการส่วนคลัง ฝ่ายโกษาธิบดี ที่ทำงานเกี่ยวกับการค้าสำเภา โดยจัดตั้งหน่วยงานที่ทำหน้าที่ติดต่อราชการด้านการค้าขายกับต่างประเทศที่เดินทางเข้ามาค้าสำเภาในกรุงศรีอยุธยา หน่วยงานที่ทำหน้าที่ติดต่อค้าขายกับต่างประเทศคือกรมท่า แบ่งออกเป็น 3 กรม คือ กรมท่ากลาง ทรงแต่งตั้งให้เจ้าพระยาโกษาธิบดี เป็นเจ้ากรมท่า ถือศักดินา 10,000 มีหน้าที่ติดต่อค้าขายกับอังกฤษ ฟิลิปปินส์ และชาวต่างประเทศทั่วไป กรมท่าซ้าย ทรงแต่งตั้งให้หลวงไชฎีกาเศษฐฐี เป็นเจ้ากรมท่า ถือศักดินา 1,400 มีหน้าที่ติดต่อค้าขายกับจีน และกรมท่าขวาทรงแต่งตั้งให้พระจุฬาราชมนตรี เป็นเจ้ากรมท่า ถือศักดินา 1,400 มีหน้าที่ติดต่อค้าขายกับอินเดียแขกเปอร์เซีย แขกอาหรับ และแขกมัวร์

นอกจากการตั้งหน่วยงานที่ทำหน้าที่ติดต่อราชการด้านการค้าขายกับต่างประเทศ ดังกล่าวมาแล้วยังมีการกำหนดตำแหน่งหน้าที่เกี่ยวกับการค้า เช่น ล่ามภาษาต่าง ๆ นายสำเภา นายเรือ ตันหน ซ่อมแปลงสำเภา และเจ้าหน้าที่ประจำเรือต่าง ๆ รวมทั้งตั้งคลังสินค้าขึ้นมาเพื่อเป็นหน่วยงานที่ทำหน้าที่เก็บรายได้และผลประโยชน์ของอาณาจักร เช่น ส่วย อากร และสิ่งของต่าง ๆ ที่เรียกเก็บจากราษฎรมารวบรวมไว้เพื่อการค้าขายต่อไป (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2, 2550, หน้า 266-268)

บทบัญญัติในพระอัยการที่เกี่ยวกับการค้าสำเภาแสดงให้เห็นว่าในสมัยอยุธยาตอนต้นได้มีการค้าสำเภากันอย่างกว้างขวางแล้วและยังสามารถอนุมานได้ว่าการค้าสำเภาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ก่อนที่จะมีการสถาปนากรุงศรีอยุธยา

1.1.2 บทบาทการประกอบธุรกิจของไทย สมัยอยุธยาตอนกลาง (พ.ศ. 2034 - พ.ศ. 2281)

บทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐไทยสมัยอยุธยาตอนกลาง พบว่าการค้ามีความเจริญรุ่งเรืองมากที่สุดและมีการปรับเปลี่ยนบทบาทและรูปแบบในการประกอบธุรกิจของรัฐหลายประการอันเป็นผลมาจากกระแสโลกาภิวัตน์

กระแสโลกาภิวัตน์เริ่มต้นขึ้นในซีกโลกตะวันตกโดยมีประเทศโปรตุเกสและสเปนเป็นผู้นำในการขยายอาณานิคมและเปิดเส้นทางทางการค้าระหว่างประเทศไปทั่วโลก ทำให้เกิดการแย่งชิงพื้นที่ที่เป็นแหล่งกำเนิดของทรัพยากรธรรมชาติสำคัญที่จะเอื้อประโยชน์ต่อเศรษฐกิจและการค้าระหว่างประเทศของประเทศนั้น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในดินแดนตะวันออกซึ่งเป็นที่ตั้งของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่อุดมสมบูรณ์มั่งคั่งไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติอันมีมูลค่าทางเศรษฐกิจเป็นจำนวนมาก เช่น สัตว์ป่า แร่ธาตุ อัญมณี ป่าไม้ เครื่องเทศ สมุนไพรและพืชพันธุ์ธัญญาหารต่าง ๆ เป็นต้น ทรัพยากรธรรมชาติเหล่านี้เป็นสิ่งดึงดูดใจประเทศนักล่าอาณานิคมให้มุ่งหน้ามาแสวงหาทรัพยากรธรรมชาติเหล่านั้นทำให้เป้าหมายสำคัญมุ่งไปที่อินเดีย หมู่เกาะเครื่องเทศของอินโดนีเซีย จีน และกลุ่มประเทศที่อยู่ในภูมิภาคอินโดจีน ซึ่งประกอบด้วยลาว เวียดนามและกัมพูชา และรัฐไทยอันได้แก่กรุงศรีอยุธยาที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติมากมายย่อมจะเป็นที่หมายตาจากประเทศมหาอำนาจต่าง ๆ ที่ต้องการเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์ที่มีอยู่ตามธรรมชาติเป็นจำนวนมากและปรากฏว่าชาวตะวันตกที่แผ่อิทธิพลเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์ในกรุงศรีอยุธยาโดยการเข้ามาเพื่อติดต่อค้าขายเป็นชาติแรกคือ โปรตุเกส

โปรตุเกส เป็นประเทศตะวันตกประเทศแรกที่เดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายกับกรุงศรีอยุธยา ในรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 (พ.ศ. 2034-2072)¹ โดยโปรตุเกสส่งราชทูตเข้ามาติดต่อทำสัญญาทางพระราชไมตรีกับกรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. 2061 และได้รับอนุญาตให้เข้ามาค้าขายในกรุงศรีอยุธยาได้และได้รับอนุญาตให้ตั้งห้าง บ้านเรือน และโรงสินค้าเป็นหลักแหล่งโดยสามารถเดินทางไปมาค้าขายที่กรุงศรีอยุธยา ปัตตานี นครศรีธรรมราช และมะริดได้โดยสะดวก² (Wood, 1974, pp. 97-98)

ต่อมาจึงได้มีพ่อค้าจากประเทศตะวันตกอื่น ๆ เดินทางเข้ามาค้าขายกับกรุงศรีอยุธยาอีกหลายประเทศ เช่น ประเทศสเปน เข้ามาค้าขายกับกรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. 2141 ประเทศฮอลันดา เข้ามาค้าขายกับกรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. 2147 ประเทศอังกฤษ เข้ามาค้าขายกับกรุงศรีอยุธยา ในปี

¹ King Rama T'ibodi II was the first King of Siam who is known to have received European envoys and to have concluded treaties with a European power.

² The final result of these treaties was that the Portuguese were permitted to reside and carry on trade at Ayut'ia, Tenasserim, Mergui, Patani and Nak'onSrit'ammarat.

พ.ศ. 2155 ประเทศเดนมาร์ก เข้ามาค้าขายกับกรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. 2164 และประเทศฝรั่งเศส เข้ามาค้าขายกับกรุงศรีอยุธยา ในปี พ.ศ. 2205 (ขุนวิจิตรมาตรา, 2516, หน้า 191-236)

ประเทศตะวันตกเหล่านี้ได้รับอนุญาตให้เข้ามาตั้งสถานการค้าที่กรุงศรีอยุธยาและตาม เมืองท่าต่าง ๆ ของกรุงศรีอยุธยา ทำให้การค้าขายในอาณาจักรอยุธยา เจริญก้าวหน้าขึ้นตามลำดับ ส่งผลให้กรุงศรีอยุธยากลายเป็นศูนย์กลางการค้าขายสำคัญในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 32, 2467, หน้า 207)

ในขณะที่ประเทศมหาอำนาจตะวันตก ประกอบด้วย โปรตุเกส ฮอลันดา และอังกฤษ เปิดเส้นทางการค้ามายังภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น ได้ขออนุญาตเจ้าของเมืองต่าง ๆ ตั้งสถานการค้า เพื่อเป็นที่พักสินค้าขึ้นมาจากเมืองที่มีความเหมาะสมที่จะเป็นท่าเลการค้าขาย ในแต่ละสถานการค้านั้น ได้ตั้งคลังสินค้าขึ้นทุกสถาน เมื่อประเทศมหาอำนาจเหล่านี้เดินทางมา ค้าขายถึงกรุงศรีอยุธยา ก็ขออนุญาตตั้งสถานการค้าเช่นกัน และได้ติดต่อขอซื้อสินค้าต้องห้ามและ สินค้าหายากจากรัฐไทยทำให้รัฐไทยได้รับประโยชน์จากการค้าขายเป็นจำนวนมาก

ต่อมาเมื่อถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2173-2198) จึงทรงตั้งคลังสินค้า ของหลวงเหมือนอย่างคลังสินค้าของชาวตะวันตกและทรงควบคุมการค้าระหว่างประเทศอย่าง เข้มงวดกวาดขันยิ่งขึ้นและกำหนดประเภทสินค้าต้องห้ามเพิ่มขึ้นอีกหลายอย่างทำให้เกิดลักษณะ ระบบการค้าผูกขาด โดยรัฐขึ้นส่งผลให้รัฐมีรายได้และผลกำไรจากการค้าขายเพิ่มขึ้นเป็นจำนวน มาก ต่อมาคลังสินค้าของหลวงจึงได้ถูกกล่าวขานกันโดยทั่วไปว่า “พระคลังสินค้า” (Royal goods treasury) (ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 55, 2473, หน้า 12) ตรงกับที่จอห์น แอนเดอร์สัน บันทึกไว้ว่า³ (Anderson, 1890, p. 253)

“... พระเจ้าปราสาททอง ดูเหมือนทรงเป็นผู้เริ่มต้นระบบการค้าผูกขาดของหลวง หลังจากทีพระองค์ได้ขึ้นครองราชย์สมบัติในปี ค.ศ. 1629 เพียงเล็กน้อยหรืออย่างน้อยที่สุด พระองค์ทรงเป็นผู้ควบคุมการปฏิบัติตามระบบการค้าผูกขาดให้อยู่ในระดับซึ่งยังไม่เคยรู้จักกันมา แต่ก่อน ซึ่งในเวลานั้นเป็นการค้าที่ทำกำไรได้มากที่สุดของสยาม ...”

ในเรื่องพระคลังสินค้านี้อาจกล่าวได้ว่าเกิดขึ้นในช่วงที่ประเทศตะวันตกได้เปิดเส้นทางการค้ามายังภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และได้มาติดต่อค้าขายกับกรุงศรีอยุธยา ทำให้การค้า ของรัฐอยู่ในสภาวะที่มีความเจริญรุ่งเรืองมาก แต่ลักษณะของพระคลังสินค้านั้นคงจะมีมาตั้งแต่ รัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พ.ศ. 1893 - พ.ศ. 2034) แล้ว เพราะว่าการคลังสินค้านี้ทำหน้าที่ รวบรวมส่วยสาอากรของรัฐซึ่งเป็นผลประโยชน์ของแผ่นดิน (ขุนวิจิตรมาตรา, 2516, หน้า 111)

³ The usurper Phra-chao Prasathong seem to have begun, shortly after he ascended the throne, in 1629, the system of royal monopolies, or at least to have accentuated it, to a degree previously unknown, at that time the most lucrative commerce of Siam.

ต่อมาเมื่อมีชาวตะวันตกเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายมากขึ้นทำให้กรุงศรีอยุธยาในระบบพระคลังสินค้าซึ่งเป็นวิธีการค้าในระบบผูกขาดโดยรัฐมาใช้เป็นวิธีการค้าขายกับประเทศตะวันตกและนับได้ว่าเป็นนโยบายการค้าต่างประเทศของรัฐไทยสมัยนั้นระบบพระคลังสินค้าถูกพัฒนาเป็นลำดับโดยได้มีการกำหนดระเบียบการค้าขายให้รัดกุมและการควบคุมสินค้าเข้าและสินค้าออกหรือเรียกว่า “สินค้าต้องห้ามมิให้ซื้อขายกันในท้องตลาด” ขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราช (พ.ศ. 2091-2112) และหากมีพ่อค้าประชาชนต้องการซื้อขายจะต้องซื้อขายผ่านพระคลังสินค้าของรัฐบาลโดยผ่านการตรวจตราของเจ้าพนักงานและซื้อขายได้ตามสมควรและด้วยเหตุนี้จึงทำให้ชื่อ “พระคลังสินค้า” ปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ขุนวิจิตรมาตรา, 2516, หน้า 174)

เมื่อถึงรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2173-2198) พระองค์ทรงพิจารณาและเห็นความสำคัญของคลังสินค้า จึงทรงตั้งคลังสินค้าของหลวงขึ้นมาโดยมีลักษณะเหมือนกับคลังสินค้าของชาวตะวันตกและทรงควบคุมการค้าระหว่างประเทศอย่างเข้มงวดกวดขันยิ่งขึ้นและได้ทรงกำหนดประเภทสินค้าต้องห้ามเพิ่มขึ้นอีกหลายอย่าง ด้วยเหตุนี้จึงทำให้เกิดลักษณะระบบการค้าผูกขาดโดยรัฐขึ้นมาและส่งผลให้รัฐไทยมีรายได้รวมทั้งผลกำไรจากการค้าขายเพิ่มขึ้น ต่อมาคลังสินค้าของหลวง จึงถูกเรียกว่า “พระคลังสินค้า” (ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 55, 2473, หน้า 12)

ระบบพระคลังสินค้า ที่จัดทำโดยรัฐในสมัยกรุงศรีอยุธยานั้นรัฐได้กำหนดให้พ่อค้าขายสินค้าต่าง ๆ ให้แก่รัฐเพียงผู้เดียวหรือไม่เช่นนั้นรัฐก็มีสิทธิ์เลือกซื้อสินค้าก่อน เมื่อรัฐจัดซื้อสินค้าต่าง ๆ ไว้เพียงพอกับความต้องการแล้วจึงแบ่งขายให้แก่ประชาชน สินค้าที่จัดซื้อโดยระบบพระคลังสินค้าได้แก่ ปืนและอาวุธต่าง ๆ ที่รัฐต้องใช้ในยามเกิดสงครามโดยรัฐไม่ต้องการให้อาวุธต่าง ๆ เหล่านั้นตกไปเป็นเครื่องมือของศัตรู เมื่อเป็นเช่นนี้จึงเกิดเป็นธรรมเนียมประเพณีว่าเมื่อมีเรือสินค้าจากต่างประเทศเข้ามาค้าขายในพระนคร เจ้าพนักงานที่ได้รับมอบหมายจากรัฐต้องลงไปตรวจตราสินค้าที่รัฐต้องการเสียก่อน ส่วนสินค้าประเภทที่รัฐไม่ต้องการซื้อจึงจะอนุญาตให้พ่อค้าต่างชาติดูแลขายให้แก่ประชาชน ขณะเดียวกันสินค้าพื้นเมืองบางอย่างที่เป็นของหายาก รัฐจะกำหนดเป็นสินค้าต้องห้ามด้วยเช่นกัน โดยจะต้องขายให้แก่รัฐแต่เพียงผู้เดียว (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2506, หน้า 151-152)

สินค้าพื้นเมืองดังกล่าวนี้รวมถึงสัตว์ที่ไพร่ส่วยส่งให้ทางราชการแทนการเข้าเวรด้วย ส่วยสิ่งของเหล่านี้รัฐจะเก็บรวบรวมไว้ในพระคลังสินค้าเพื่อขายให้แก่พ่อค้าต่างประเทศที่เดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายในกรุงศรีอยุธยาส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งจะรวมกับสินค้าที่เจ้าพนักงานคลังสินค้าซื้อไว้เพื่อบรรจุลงเรือสำเภาลงไปขายยังประเทศต่าง ๆ

จะเห็นได้ว่าบทบาทพระคลังสินค้าดังกล่าวเปรียบเสมือนองค์การการค้าของรัฐที่ตั้งขึ้นมาเพื่อตรวจสอบและควบคุมการค้าระหว่างประเทศ ซึ่งมีทั้งสินค้าเข้าและสินค้าออกที่รัฐเป็นผู้ดำเนินการค้าด้วยการใช้ระบบการค้าผูกขาดและแสวงหากำไรเข้าพระคลังหลวง นับว่าเป็นนโยบายการค้าที่สำคัญเพราะรัฐสามารถควบคุมกิจการค้าต่างประเทศได้อย่างใกล้ชิด และเป็นการป้องกันไม่ให้พ่อค้าต่างชาติมีอิทธิพลทางการค้าเพิ่มขึ้นด้วยการผูกขาดสินค้าซึ่งเป็นอันตรายต่อเสถียรภาพทางการเมืองและเศรษฐกิจของรัฐในสมัยอยุธยา

บทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนกลางนี้ เป็นระบบการค้าแบบผูกขาดโดยรัฐโดยมีระบบพระคลังสินค้า เป็นเครื่องมือในการประกอบธุรกิจที่มีประสิทธิภาพสูงโดยรัฐกำหนดให้พ่อค้าขายสินค้าต่าง ๆ ให้แก่รัฐเพียงผู้เดียวหรือไม่เช่นนั้นรัฐก็จะใช้สิทธิ์เลือกซื้อสินค้าก่อน เมื่อรัฐเลือกซื้อสินค้าต่าง ๆ ไว้เพียงพอกับความต้องการแล้วรัฐจึงแบ่งขายให้แก่ประชาชนทั่วไป

1.1.3 บทบาทการประกอบธุรกิจของไทย สมัยอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. 2231- พ.ศ. 2310)

การค้าต่างประเทศสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย นับตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเพทราชา พ.ศ. 2231 จนถึงเสียกรุง พ.ศ. 2310 นั้นปรากฏว่าการค้าขายระหว่างประเทศอยู่ในสภาวะตกต่ำมากเนื่องจากสมเด็จพระเพทราชาและพระเจ้าแผ่นดินของกรุงศรีอยุธยาองค์ต่อ ๆ มาไม่มีพระประสงค์จะติดต่อค้าขายกับชาวตะวันตก และเป็นเวลาเดียวกันที่ประเทศตะวันตกได้เปลี่ยนท่าเลการค้าขายไปยังประเทศอื่น ตัวอย่างเช่นประเทศอังกฤษเปลี่ยนไปค้าขายในตลาดแห่งใหม่ที่อินเดียในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เป็นต้น จึงทำให้สภาพการค้าขายและสถานะทางการเงินของกรุงศรีอยุธยาประสบกับความตกต่ำและฝืดเคืองลงเป็นลำดับ ส่งผลให้อาณาประชาราษฎร์ประสบกับความเดือดร้อนอย่างถ้วนหน้า (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 27, 2465, หน้า 427)

อย่างไรก็ตามแม้ว่าการติดต่อค้าขายกับประเทศตะวันตกจะขาดหายไปแต่ยังมีการติดต่อค้าขายระหว่างกรุงศรีอยุธยากับประเทศในทวีปเอเชียด้วยกัน เช่น ประเทศทางด้านเอเชียตะวันออก ได้แก่ประเทศจีน และประเทศญี่ปุ่น หรือประเทศทางด้านเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้แก่ญวน เขมร ชวา และสุมาตรา เป็นต้น และประเทศทางด้านเอเชียใต้ ได้แก่ลังกา และอินเดีย เป็นต้น การค้าขายดังกล่าวสามารถนำรายได้เข้าสู่อาณาจักรกรุงศรีอยุธยาได้ ในระดับหนึ่ง จนกระทั่งเสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่าในปี พ.ศ. 2310 ทำให้การค้าขายของไทยต้องหยุดชะงักลงติดต่อกันหลายปี จนกระทั่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้รวมกำลังกอบกู้สภาพขึ้นใหม่และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเป็นราชธานี การค้าขายของรัฐไทยจึงได้เริ่มขึ้นอีกครั้งหนึ่ง

อาจกล่าวได้ว่าการค้าต่างประเทศสมัยอยุธยาตอนปลายนี้ แม้ว่าการค้าขายกับประเทศตะวันตกจะลดน้อยลงแต่การค้ากับประเทศในเอเชียด้วยกันยังคงดำเนินอยู่อย่างปกติและสามารถนำรายได้เข้าสู่อาณาจักรกรุงศรีอยุธยาได้ดังเดิมและระบบการค้าแบบผูกขาดโดยรัฐการกำหนดประเภทสินค้าต้องห้ามโดยมีระบบพระคลังสินค้าเป็นเครื่องมือในการประกอบธุรกิจเหมือนเดิม

กล่าวโดยสรุปได้ว่าบทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐไทยสมัยอยุธยาแตกต่างกันไปในแต่ละช่วงเวลา กล่าวคือบทบาทการประกอบธุรกิจของรัฐไทยสมัยอยุธยาพบว่าในสมัยอยุธยาตอนต้น การประกอบธุรกิจค่อนข้างเสรีพอสมควร พระมหากษัตริย์ทรงมีบทบาทในการประกอบการค้าด้วยพระองค์เองและยังทรงอนุญาตให้ราษฎรค้าขายได้โดยเสรี ในสมัยอยุธยาตอนกลางพบว่าการค้ามีความเจริญรุ่งเรืองมากที่สุด และมีการปรับเปลี่ยนบทบาทและรูปแบบในการประกอบธุรกิจของรัฐหลายประการอันเป็นผลมาจากกระแสโลกาภิวัตน์ เช่น การกำหนดสินค้าต้องห้าม เกิดระบบการค้าผูกขาดโดยรัฐ และเกิดพระคลังสินค้าทำหน้าที่เป็นหน่วยงานในการประกอบธุรกิจของรัฐและในสมัยอยุธยาตอนปลายพบว่าการค้าขายระหว่างประเทศลดต่ำแต่การค้าขายกับประเทศในเอเชียยังคงมีอยู่ ระบบการค้ายังคงเป็นแบบผูกขาดโดยรัฐ มีการกำหนดประเภทสินค้าต้องห้าม และมีพระคลังสินค้าทำหน้าที่ในการประกอบธุรกิจของรัฐ

1.2 บทบาทการประกอบธุรกิจของรัฐไทยสมัยธนบุรี

บทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐไทยสมัยธนบุรี พบว่าสภาพเศรษฐกิจสมัยธนบุรี หลังจากที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ทรงรวบรวมบ้านเมืองเรียบร้อยแล้วปรากฏว่าประชาชนโดยทั่วไปยังคงได้รับความเดือดร้อนอดอยากขาดแคลนอาหาร มีโจรผู้ร้ายชุกชุม เกิดการรบกวนฆ่าฟันแย่งชิงอาหารกันจนเกิดจลาจลทั่วทั้งแผ่นดิน รวมทั้งเกิดโรคระบาดและภัยธรรมชาติซ้ำเติมรุนแรงยิ่งขึ้นทำให้ภาวะเศรษฐกิจที่เลวร้ายอยู่แล้วก็ทรุดหนักลงไปอีก (บังอร ปิยะพันธุ์, 2538, หน้า 186)

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงทรงพระกรุณาให้ขุนนางนำพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์จำนวนหนึ่งไปพระราชทานให้แก่อาณาประชาราษฎรเพื่อเป็นการบรรเทาความเดือดร้อน (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 65, 2480, หน้า 82)

และทรงแก้ไขปัญห เศรษฐกิจที่ทรุดโทรมด้วยการสละพระราชทรัพย์ซื้อข้าวสารจากพ่อค้าต่างชาติมาในราคาสูงแล้วนำมาพระราชทานแก่ประชาชนที่ยากจน ทำให้เกิดผลดีตามมาคือเมื่อพ่อค้าต่างเมืองรู้ว่าจะขายของได้ราคาสูงต่างก็เข้ามาค้าขายมากขึ้นจึงทำให้ความอดอยากขาดแคลนอาหารค่อยบรรเทาเบาลงและเมื่อมีพ่อค้าเข้ามาค้าขายแข่งขันกันมากขึ้นจึงทำให้สินค้ามีราคาถูกลงเป็นลำดับ ความเดือดร้อนของประชาชนก็เบาบางลงและทำให้ประชาชนที่หลบหนี

อยู่ตามที่ต่าง ๆ เมื่อทราบว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี มีความเมตตาปราณีก็พากันกลับคืนภูมิลำเนาเดิมของตน (พระราชพงสาวดาร ฉบับพระราชหัดเลขา เล่ม 2, 2548, หน้า 167)

นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ยังทรงแก้ปัญหาความอดอยากของประชาชน ด้วยการเปิดพระคลังหลวงให้นำข้าวปลาอาหารออกมาแจกจ่ายเพื่อบรรเทาความทุกข์ร้อนของประชาชน (ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ฉบับทรูแปง, 2522, หน้า 209)

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ยังทรงส่งเสริมให้ข้าราชการทำนาปีละ 2 ครั้ง เพื่อแก้ปัญหาความขาดแคลนข้าวและเพื่อให้ประชาชนมีข้าวมากพอแก่การบริโภค การที่พระองค์ทรงแก้ไขปัญหาการขาดแคลนอดอยากของประชาชนได้ เท่ากับพระองค์ทรงทำให้ฐานะทางเศรษฐกิจของประเทศในครั้งนั้นกลับคืนดีขึ้นมาในระดับหนึ่งและผลจากการที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระกรุณาต่ออาณาประชาราษฎร์ที่ได้รับความเดือดร้อนนั้นทำให้มีผู้คนเดินทางเข้ามารับพระราชทานสิ่งของเสื้อผ้าและอาหารเป็นจำนวนมาก

การแก้ปัญหาด้านเศรษฐกิจดังกล่าวมานี้ไม่ได้ผลดีมากนักเนื่องจากกรุงธนบุรี ต้องทำสงครามควบคู่กันไปกับการแก้ปัญหาด้านเศรษฐกิจ แม้กระนั้นก็ตามสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงพยายามส่งเสริมการค้ากับต่างประเทศด้วยการส่งคณะทูตจากกรุงธนบุรีเดินทางไปเมืองกวางตุ้งนำพระราชสาส์นไปเจริญทางพระราชไมตรีรวมทั้งได้เจรจาในเรื่องการค้า ในการที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงส่งคณะทูตไปเจริญทางพระราชไมตรีกับเมืองจีนครั้งนี้ปรากฏว่าพระคลังสินค้าทำหน้าที่จัดแต่งสำเนาออกไปเมืองจีน โดยจัดแต่นายสำเนา ลำด้า ต้นหน ได้ทั้ง กรมกรคนงานรวมทั้งสำเนาทรงลำหนึ่ง (ผ่องพันธุ์ สุภัทรพันธุ์, 2511, หน้า 148)

และยังมีหลักฐานว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงประกอบธุรกิจการค้าต่างประเทศตลอดรัชกาลด้วยปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เสด็จออกขุนนางส่งคณะทูตจากกรุงธนบุรีเดินทางไปเจริญทางพระราชไมตรีกับเมืองจีนในปีสุดท้ายแห่งการครองราชย์ ความว่า (ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 65, 2480, หน้า 88-89)

“... ครั้นจุลศักราช 1143 ปีฉลูตรีศก ทรงพระกรุณาให้แต่งทูตานุทูตจำทูลพระราชสาส์นคุมเครื่องราชบรรณาการลงสำเนาออกไป ณ เมืองจีน เหมือนตามเคยมาแต่ก่อน ...”

และอีกตอนหนึ่ง ความว่า

“... ณ วันจันทร์ เดือน 7 ขึ้น 6 ค่ำ จุลศักราช 1143 ปีฉลูตรีศกเพลาค่ำ เสด็จออกท้องพระโรง เจ้าพระยาเลพระยา พระ หลวง ขุน หมื่น ข้าทูลละออง ฯ เข้าเฝ้าพร้อมกัน ณ พระที่นั่ง เสด็จ ฯ ออกทรงแต่งพระราชสาส์นออกไปจิมก้องสมเด็จพระเจ้ากรุงต้าฉิง เมืองปักกิ่ง ฉบับหนึ่ง พระยาพิพัฒน์โกษาเป็นผู้เขียนรับสั่ง และกรมท้าวได้จดหมายบอกเจ้าพนักงานทั้งปวงทุกพนักงาน ...”

นอกจากนี้ปรากฏว่ามีสำเนาเงินเข้ามาค้าขายในกรุงธนบุรีอยู่ตลอดรัชกาล (ขุนวิจิตรมาตรา, 2516, หน้า 310-311) ทำให้กรุงธนบุรีสามารถเก็บภาษีเข้าท้องพระคลังได้ในระดับหนึ่ง (บังอร ปิยะพันธุ์, 2538, หน้า 187) การเก็บภาษีดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าบทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐในสมัยกรุงธนบุรีนั้นรัฐยังคงมีบทบาทในการประกอบธุรกิจ ในระบบการค้าแบบผูกขาดโดยมีระบบพระคลังสินค้าเป็นเครื่องมือในการประกอบธุรกิจ เช่นเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา

กล่าวโดยสรุปแล้วบทบาทการประกอบธุรกิจของรัฐไทยสมัยธนบุรี รัฐต้องแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจที่ทรุดโทรมและต้องทำสงครามควบคู่กันไป แต่มีการประกอบธุรกิจการค้าต่างประเทศตลอดรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี โดยรัฐมีบทบาทในการประกอบธุรกิจการค้าแบบผูกขาดและมีระบบพระคลังสินค้าเป็นเครื่องมือในการประกอบธุรกิจเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา

1.3 บทบาทการประกอบธุรกิจของรัฐไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

บทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น พบว่าอยู่ในช่วงการสร้างบ้านแปลงเมืองให้เจริญรุ่งเรืองเหมือนเมื่อครั้งสมัยอยุธยา สภาพเศรษฐกิจของรัฐไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น พบว่าเมื่อสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นมั่นคงแล้วก็ได้เริ่มต้นค้าขายกับชาวต่างประเทศตั้งแต่เมื่อครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นต้นมา (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 55, 2473, หน้า 12-13) และการค้าได้ขยายตัวและเจริญรุ่งเรืองขึ้นตามลำดับตั้งแต่สมัยรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. 2352-2367) จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367-2394) ตรงกับที่ศาสตราจารย์อินทรีแก่นักวิชาการด้านเศรษฐศาสตร์และทฤษฎีการค้าระหว่างประเทศ ที่ได้เดินทางเข้ามาทำวิจัยเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในประเทศไทย ระหว่างปี ค.ศ. 1951-1952 (พ.ศ. 2494-2495) ได้กล่าวว่า (อินทรีแก่น, 2552, หน้า 3)

“... ในสามรัชกาลแรกนั้น ไทยมีการติดต่อกับประเทศตะวันตกน้อยมาก ... ในสามรัชกาลแรกมีพวกมิชชันนารีและพ่อค้าชาวตะวันตกอยู่บ้าง ... ”

โดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้จัดการแก้ไขวิธีการเก็บผลประโยชน์ของแผ่นดินเพิ่มขึ้นหลายอย่าง เนื่องจากในเวลานั้นรัฐไทยยังมีศึกสงครามกับประเทศข้างเคียงอยู่จึงจำเป็นต้องการเงินมาใช้ในราชการมากกว่าแต่ก่อน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น จึงทรงมีพระราชดำริจัดการฟื้นฟูวิธีเก็บเงินผลประโยชน์แผ่นดิน เช่น ทรงแก้ไขวิธีการเก็บภาษีอากร และทรงตั้งภาษีขึ้นใหม่อีกหลายอย่าง เช่น ทรงจัดวิธีให้มิผู้มาว่าประมูลเงินหลวงรับผูกขาดเก็บผลประโยชน์แผ่นดินหากใครประมูลได้ก็ได้ชื่อว่าเจ้าภาษี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2506, หน้า 158-159)

นอกจากจะมีการแก้ไขวิธีการเก็บภาษีอากรและตั้งภาษีขึ้นใหม่อีกหลายอย่าง
แล้วยังปรากฏว่ามีการค้าขายของรัฐและของเจ้านายข้าราชการผู้ใหญ่ด้วยการแต่งเรือ
ไปค้าขายต่างประเทศ โดยเป็นหน้าที่ของพระคลังสินค้าก็ยังคงดำเนินมาตลอดรัชกาล
(สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2506, หน้า 170)

จะเห็นได้ว่าการค้าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังคงใช้วิธีการค้าในระบบผูกขาด
โดยรัฐและพระคลังสินค้ายังคงมีบทบาทสำคัญในการควบคุมการค้ากับต่างประเทศเหมือนการค้า
สมัยอยุธยา (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2506, หน้า 153)

ในการติดต่อระหว่างรัฐไทยกับประเทศตะวันตกส่วนใหญ่เป็นไปในด้านการค้าขายและ
การเผยแพร่งานศาสนา ซึ่งในระยะแรกนั้นรัฐไทยกับประเทศตะวันตกยังไม่มีในการทำสัญญาระหว่างกัน
แต่การผูกขาดการค้าต่างประเทศโดยพระคลังสินค้านี้เป็นอุปสรรคในการแสวงหา
ผลประโยชน์ทางการค้าของประเทศตะวันตกเนื่องจากรัฐไทยเรียกเก็บภาษีอากรจากพ่อค้าต่างชาติ
หลายชั้นทำให้เกิดความไม่พอใจในระเบียบการค้าของรัฐไทย แต่เนื่องจากประเทศตะวันตก
ต้องการสินค้าจากไทยจึงต้องการเปลี่ยนแปลงระเบียบวิธีในการค้าขาย เช่นอังกฤษอ้างว่าเมื่อค้าขาย
กับสิงคโปร์ มะละกา และปีนังนั้นไม่มีการเรียกเก็บค่าธรรมเนียมแต่อย่างใดสามารถค้าขายได้อย่าง
เสรี แต่เมื่อค้าขายกับไทยต้องซื้อสินค้าไทยในราคาสูงกว่าท้องตลาดแล้วต้องขายสินค้าของตน
ในราคาถูกเนื่องจากระบบผูกขาดของรัฐไทย ทำให้อังกฤษพยายามหาทางเจรจาให้มีการค้ากับไทย
สะดวกและเสรีมากยิ่งขึ้น

ในปี พ.ศ. 2364 มาร์ควิส เฮสติงส์ (Marquis Hastings) ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษ
ได้ส่งจอห์น ครอว์ฟอร์ด (John Crawford) เข้ามาเจรจาขอทำสัญญาทางการค้ากับไทย แต่การเจรจา
ครั้งนี้ไม่ประสบผลสำเร็จเนื่องจากฝ่ายไทยไม่ยอมเปลี่ยนแปลงวิธีการค้าขายให้เป็นไปตามความ
ต้องการของอังกฤษ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62, 2479, หน้า 19-20)

ต่อมาผู้สำเร็จราชการอังกฤษประจำอินเดียได้ส่งร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี (Henry Burney)
เป็นทูตเข้ามาติดต่อทำสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าขายกับไทย ในปี พ.ศ. 2368 ตรงกับ
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมีความประสงค์ที่จะขอเปิดสัมพันธไมตรีกับสยาม
และขอความสะดวกในการค้าได้โดยเสรี โดยได้ทำสนธิสัญญาร่วมกันในวันที่ 20 มิถุนายน พ.ศ.
2369 สนธิสัญญาดังกล่าวนี้คือสนธิสัญญาเบอร์นี (Burney Treaty) สัญญาดังกล่าวนับได้ว่าเป็น
สัญญาที่สมบูรณ์ฉบับแรกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ที่จัดทำขึ้นเป็น 4 ภาษาได้แก่ ภาษาไทย
ภาษาอังกฤษ ภาษาโปรตุเกส และภาษามลายู (เกษินี หงสนันท์, 2537, หน้า 423-424)

สนธิสัญญาเบอร์นี มีสาระสำคัญคือไทยกับอังกฤษจะมีไมตรีต่อกัน จะไม่คิดร้ายต่อกัน
จะไม่แย่งชิงเอาบ้านหรือดินแดนซึ่งกันและกัน ถ้ามีคดีเกิดขึ้นภายในอาณาเขตประเทศไทยก็ให้ไทย

ตัดสินตามใจไทยตามขนบธรรมเนียมประเพณีไทย ทั้งสองฝ่ายจะอำนวยความสะดวกในการค้าต่อกันเป็นอันดี จะอนุญาตให้พ่อค้าของอีกฝ่ายหนึ่งเข้าไปตั้งหรือเช่าบ้านเรือนโรงสินค้า และร้านค้าได้แต่คนของอีกฝ่ายหนึ่งที่เข้าไปอยู่ในอาณาเขตของอีกฝ่ายหนึ่งจะต้องปฏิบัติตามกฎหมายของอาณาเขตนั้น ทุกประการ ในส่วนของการค้านั้นสัญญา มีสาระดังนี้ (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62, 2497, หน้า 42)

ข้อ 1 พ่อค้าอังกฤษที่เข้ามาค้าขายในพระราชอาณาเขตของไทยจะต้องปฏิบัติตามกฎหมายไทย รัฐบาลห้ามมิให้พ่อค้าซื้อข้าวเพื่อส่งออกนอกประเทศ ส่วนปิ่น กระสุนปืน และดินปืนนั้น ถ้านำเข้ามาต้องขายให้แก่รัฐบาลเท่านั้น ถ้ารัฐบาลไม่ต้องการก็ต้องนำกลับออกไป สินค้าอื่น ๆ นอกจากข้าว และอาวุธยุทธภัณฑ์แล้วอนุญาตให้พ่อค้าไทยและพ่อค้าอังกฤษซื้อขายกันเองได้โดยเสรีและตามความสะดวก รัฐบาลจะเก็บภาษีจากพ่อค้าอังกฤษรวมเป็นอย่างเดียวตามความกว้างของปากเรือ โดยกำหนดดังนี้ เรือสินค้าที่บรรทุกสินค้ามาขายจะเรียกเก็บวาระ 1,700.00 บาท เรือสินค้าที่ไม่ได้บรรทุกสินค้าเข้ามาขายจะเรียกเก็บวาระ 1,500.00 บาท

ข้อ 2 เรือสินค้าของพ่อค้าอังกฤษที่เข้ามาค้าขายกับไทย จะทอดสมอคอยอยู่ที่นอกสันดอนปากน้ำก่อน ผู้บังคับการเรือจะต้องให้คนนำบัญชีรายชื่อสินค้าที่บรรทุกมา ตลอดจนอาวุธยุทธภัณฑ์ต่าง ๆ ไปแจ้งแก่เจ้าเมืองปากน้ำ จากนั้นเจ้าเมืองจะให้คนนำร่องและลำนนำกฎหมายและข้อปฏิบัติของฝ่ายไทยไปให้แก่ผู้บังคับการเรือ แล้วคนนำร่องจะเป็นผู้นำเรือเข้ามาทอดสมอ ณ ด่านปากน้ำตามที่ลำนเป็นผู้ตั้ง

ข้อ 3 เจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะลงไปตรวจตราสินค้าของพ่อค้าก่อน และให้นำสินค้าประเภทอาวุธยุทธภัณฑ์ไว้ ณ เมืองปากน้ำ แล้วเจ้าเมืองจึงจะอนุญาตให้เรือเข้าถึงกรุงเทพ ฯ

ข้อ 4 เรือสินค้าของพ่อค้าอังกฤษเมื่อมาทอดสมออยู่ที่กรุงเทพ ฯ แล้ว จะมีเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยลงไปตรวจสินค้าแล้ววัดปากเรือ จากนั้นจึงจะอนุญาตให้พ่อค้าฝ่ายไทยและอังกฤษซื้อขายกันเองตามที่กำหนดไว้ในข้อ 1 ถ้าเรือของพ่อค้าอังกฤษบรรทุกสินค้าออกไปจนเต็มลำเรือ และข้ามสันดอนของปากน้ำไม่ได้จะต้องนำเรือลำเลียงสินค้าออกไปส่ง เจ้าพนักงานด่านจะไม่เรียกเก็บภาษีค่าธรรมเนียมเรือลำเลียงอีก

ข้อ 5 ถ้าเรือสินค้าและเรือลำเลียงบรรทุกสินค้าเสร็จแล้วให้ผู้บังคับการเรือขอเบิกร่องต่อเจ้าพระยาพระคลัง ถ้าไม่มีธุรกิจใด ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเจ้าพระยาพระคลังก็จะให้เบิกร่องได้โดยเร็ว เมื่อเรือสินค้าล่องไปจนถึงเมืองปากน้ำ จะต้องทอดสมออยู่ที่ด่านที่เคยทอด แล้วคอยให้เจ้าพนักงานฝ่ายไทยลงไปตรวจเรือสินค้าก่อนจึงจะขอรับอาวุธยุทธภัณฑ์กลับคืนไปได้

ข้อ 6 พ่อค้าในสังกัดอังกฤษเป็นชาวยุโรปหรือชาวเอเชียก็ดี ตลอดทั้งผู้บังคับการเรือและลูกเรือทั้งหลาย ซึ่งเข้ามาค้าขายยังเมืองไทย จะต้องปฏิบัติตามกฎหมายไทยทุกประการ

ถ้าพ่อค้าทำความผิดขึ้นแล้วให้เจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องลงโทษ ถ้าความผิดนั้นเป็นความผิดฐานฆ่าคนตายโดยเจตนา ผู้กระทำความผิดต้องถูกประหารชีวิต แต่เมื่อเป็นความผิดอย่างอื่น ผู้กระทำความผิดที่เป็นผู้บังคับการเรือ ตันหนเรือ หรือพ่อค้า ต้องถูกปรับไหม ถ้าผู้กระทำความผิดมีฐานะต่ำกว่านี้แล้วต้องถูกโบยหรือจำขังตามกฎหมายไทย รัฐบาลอังกฤษจะต้องห้ามปรามคนในบังคับของตนที่เข้ามาในเมืองไทยมิให้พุดจาหยาบช้า และถ้าคนไทยกระทำการข่มเหงทารุณต่อพวกอังกฤษ จะต้องถูกลงโทษตามความผิดเช่นกัน

ต่อมาในปี พ.ศ. 2376 สหรัฐอเมริกาได้ส่งทูตเข้ามาติดต่อขอทำสัญญาว่าด้วยการค้ากับไทย และไทยได้ยินยอมทำสัญญาว่าด้วยการค้ากับสหรัฐอเมริกาที่มีเนื้อหาของสัญญาทำนองเดียวกับสัญญาเบอร์นี (ประชุมพงศาวดาร ภาควิ 62, 2497, หน้า 67)

หลังจากที่ได้ทำสัญญาทางการค้ากับอังกฤษและอเมริกาแล้วปรากฏว่ามีพ่อค้าจากต่างประเทศเริ่มเข้ามาค้าขายในกรุงเทพฯ มากขึ้น ทำให้สินค้าออกของไทยเป็นที่ต้องการของพ่อค้าชาวต่างประเทศมากขึ้น

อย่างไรก็ดี ถึงแม้จะมีสนธิสัญญาเบอร์นีเป็นเงื่อนไขที่ทำให้การค้าขายระหว่างอังกฤษกับไทยมีความสะดวกและเสรีมากขึ้นก็ตาม แต่การค้าของหลวงก็ยังคงผูกขาดโดยพระคลังสินค้าอยู่เช่นเดิม และยิ่งไปกว่านั้นสนธิสัญญาเบอร์นี มักจะถูกละเมิดโดยฝ่ายไทยอยู่เสมอ

จนถึงรัชสมัยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394 - 2411) นับได้ว่าเป็นยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงวิถีทางการค้าขายระหว่างรัฐไทยกับต่างประเทศอย่างสิ้นเชิงและยังถือได้ว่าเป็นการปฏิวัติประเพณีการค้าขายของไทยครั้งยิ่งใหญ่ที่สุดที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในประวัติศาสตร์รัฐไทย เมื่อเซอร์ จอห์น เบาว์ริง (Sir John Bowring) ราชทูตอังกฤษได้เชิญพระราชสาสน์ของสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งประเทศอังกฤษ พร้อมด้วยเครื่องราชบรรณาการเดินทางเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีและเจรจาขอทำสนธิสัญญาทางไมตรีกับราชสำนักไทย และไทยได้ร่วมลงนามในสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้ากับอังกฤษ เมื่อวันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2398 (ค.ศ. 1855) โดยมีเซอร์ จอห์น เบาว์ริง เป็นหัวหน้าคณะในการเจรจาฝ่ายอังกฤษ และผู้สำเร็จราชการฝ่ายสยาม 5 ท่าน คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ หรือ สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ ผู้มีอาญาสิทธิ์บังคับบัญชาได้สิทธิขาดทั่วทั้งพระราชอาณาจักร สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ หรือ สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย ผู้มีอำนาจบังคับบัญชาทั่วทั้งพระนคร เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) สมุหพระกลาโหม บังคับบัญชาหัวเมืองชายทะเลปากใต้ฝ่ายตะวันตก และเจ้าพระยาบวรวิวงศ์ (จำ บุนนาค) พระคลังและสำเร็จราชการกรมท่า บังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายตะวันออก เป็นผู้แทนในการเจรจาฝ่ายไทย

(ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 62, 2497, หน้า 225) สัญญาฉบับนั้นคือ “สนธิสัญญาเบาว์ริง” (Bowring treaty) สารสำคัญของสนธิสัญญาเบาว์ริง มีดังนี้

ข้อ 1 ว่าด้วยความสัมพันธ์ทั่วไป กล่าวคือ พระเจ้าแผ่นดินอังกฤษกับพระเจ้าแผ่นดินสยามจะเป็นไมตรีต่อกันตลอดไป และให้เจ้าพนักงานไทยคุ้มครองดูแลความปลอดภัยคนอังกฤษ และคนในบังคับของอังกฤษที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยให้มีความสะดวกสบายและค้าขายได้โดยสะดวก และคนไทยที่เข้าไปอยู่ในแดนอังกฤษนั้น เจ้าพนักงานอังกฤษก็จะคุ้มครองดูแลความปลอดภัยให้มีความสะดวกสบายและค้าขายได้โดยสะดวกด้วยเช่นกัน

ข้อ 2 ว่าด้วยสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ที่ทำให้ฝ่ายไทยต้องเสียอำนาจทางศาล โดยฝ่ายไทยไม่สามารถใช้อำนาจศาลไทยบังคับคนอังกฤษและคนในบังคับของอังกฤษที่อยู่ในเมืองไทยตามกฎหมายไทยได้ กล่าวคือ

ก. คนอังกฤษและคนในบังคับของอังกฤษ เช่น คนอินเดียและคนจีนที่เป็นลูกจ้างของคนอังกฤษ ที่อยู่ในเมืองไทยต้องขึ้นต่อกงสุลอังกฤษ หรือต้องฟังการบังคับบัญชาของกงสุลอังกฤษเท่านั้น

ข. ถ้าคนอังกฤษหรือคนในบังคับของอังกฤษ เกิดวิวาทหรือเกิดคดีความกับคนไทย หรือคนในบังคับของฝ่ายไทย กงสุลอังกฤษกับพนักงานฝ่ายไทยจะร่วมปรึกษากันเพื่อตัดสินคดีความ ถ้าคนไทยหรือคนในบังคับของฝ่ายไทยผิดก็ให้ลงโทษตามกฎหมายไทย แต่ถ้าคนอังกฤษและคนในบังคับของอังกฤษผิด ก็ให้กงสุลอังกฤษลงโทษตามกฎหมายอังกฤษ

ค. ถ้าคนอังกฤษหรือคนในบังคับของอังกฤษ เกิดคดีวิวาทกันในอาณาจักรไทย เจ้าพนักงานไทยไม่มีอำนาจตัดสิน ให้เป็นหน้าที่ของกงสุลอังกฤษตัดสินคดีความ แต่ถ้าคนไทยหรือคนในบังคับของฝ่ายไทย เกิดคดีวิวาทกันก็เป็นหน้าที่ของไทยฝ่ายเดียวที่พิจารณาคดีความ

ข้อ 3 ว่าด้วยการส่งตัวผู้กระทำความผิดให้แก่นัก กล่าวคือ ถ้าคนไทยหรือคนในบังคับของฝ่ายไทย กระทำความผิดกฎหมายไทยแล้วหนีไปอยู่กับคนในบังคับของฝ่ายอังกฤษ กงสุลอังกฤษจะจับตัวส่งมอบให้แก่นักฝ่ายไทย และถ้าคนอังกฤษหรือคนในบังคับของอังกฤษ กระทำความผิดกฎหมายอังกฤษแล้วหนีไปอยู่กับคนในบังคับของฝ่ายไทย เจ้าพนักงานไทยจะจับตัวส่งมอบให้แก่กงสุลอังกฤษเช่นกัน

ข้อ 4 ว่าด้วยกรรมสิทธิ์ในอสังหาริมทรัพย์ กล่าวคือ คนอังกฤษจะอาศัยอยู่ได้เฉพาะในกรุงเทพฯ และจังหวัดที่กำหนดไว้ในสัญญาเท่านั้น แต่การครอบครองกรรมสิทธิ์ได้รับไว้ว่า

ก. ภายในบริเวณ 200 เส้น นับจากกำแพงเมือง คนในบังคับของฝ่ายอังกฤษ จะปลูกเรือนปลูกตึกหรือสิ่งก่อสร้างใด ๆ ไม่ได้ หรือจะครอบครองอสังหาริมทรัพย์ใด ๆ ไม่ได้

ข. นอกเขต 200 เส้น นับจากกำแพงเมืองออกไป คนในบังคับของฝ่ายอังกฤษสามารถจะเช่าอสังหาริมทรัพย์ได้แต่จะซื้อไม่ได้ แต่ถ้าคนในบังคับของฝ่ายอังกฤษอาศัยอยู่ในเมืองไทยถึง 10 ปี ก็มีสิทธิ์ซื้อได้ แต่อยู่ไม่ถึง 10 ปี หากต้องการซื้อต้องได้รับอนุญาตจากเสนาบดีผู้รับผิดชอบก่อนจึงจะซื้อได้

ค. นอกเขต 200 เส้น นับจากกำแพงเมือง นับระยะทางด้วยกำลังเรือแจวในเวลา 14 ชั่วโมง หรือระยะทางจากกำแพงเมืองที่ต้องเดินทางด้วยเรือแจว 1 วัน 1 คน เป็นอาณาบริเวณที่คนในบังคับของฝ่ายอังกฤษจะซื้อหรือเช่าเมื่อใดก็กระทำได้โดยแจ้งให้กงสุลทราบเพื่อกงสุลจะได้เจรจากับฝ่ายไทยให้ซื้อขายได้ตามราคาสมควรและให้ผู้ซื้อหรือผู้เช่านั้นเสียภาษีค่าธรรมเนียมตามที่ได้ปฏิบัติกัน ถ้าภายใน 3 ปี ผู้ซื้อไม่ได้ใช้ประโยชน์อย่างใด ๆ เสนาบดีฝ่ายไทยจะคืนเงินให้แล้วแหว่ที่ดินคืนก็ได้

ข้อ 5 ว่าด้วยการเดินทางเข้าออกของคนในบังคับของฝ่ายอังกฤษ กล่าวคือ ถ้าเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยห้ามมิให้ผู้ใดเดินทางเข้าออก กงสุลก็จะห้ามบุคคลนั้น ในกรณีที่บุคคลได้รับอนุญาตให้เข้าออกได้ ทางกงสุลจะออกหนังสือเดินทางให้เป็นภาษาไทย และให้เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยประทับตรารับรองไว้เป็นสำคัญ ถ้าผู้เดินทางเข้าออกคนใดไม่แสดงหนังสือเดินทาง เจ้าหน้าที่ฝ่ายไทยสามารถยึดตัวไว้ได้

ข้อ 6 ว่าด้วยการจ้างคนในบังคับของฝ่ายไทยไปเป็นลูกจ้างของคนอังกฤษหรือคนในบังคับของฝ่ายอังกฤษ กล่าวคือ ถ้าคนอังกฤษหรือคนในบังคับของฝ่ายอังกฤษจะจ้างคนไทยหรือคนในบังคับของฝ่ายไทยไปเป็นลูกจ้าง ฝ่ายไทยจะกีดกันไม่ได้ แต่ถ้าคนที่เป็นบ่าวเป็นไพร่มีมูลนายหนีไปรับจ้างเป็นลูกจ้างของคนอังกฤษหรือคนในบังคับของฝ่ายอังกฤษโดยมูลนายไม่รู้ มูลนายก็สามารถไปนำตัวกลับได้ และถ้าคนอังกฤษหรือคนในบังคับของฝ่ายอังกฤษไปว่าจ้างคนไทยหรือคนในบังคับของฝ่ายไทยโดยที่ไม่ได้ทำสัญญากับมูลนาย หากลูกจ้างนั้นก่อความเสียหายใด ๆ ขึ้นผู้ว่าจ้างจะเรียกร้องค่าเสียหายจากเสนาบดีฝ่ายไทยไม่ได้

ข้อ 7 ว่าด้วยการอนุญาตให้เรือรบที่จะเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ กล่าวคือ สัญญาระบุว่าเรือรบอังกฤษที่เข้ามาในน่านน้ำไทยนั้นจะเข้ามาได้ถึงเมืองสมุทรปราการ แต่จะขึ้นมาถึงกรุงเทพ ฯ ไม่ได้ ในกรณีที่ต้องการซ่อมแซมเรือและจำเป็นต้องเข้ามาซ่อมแซมที่กรุงเทพ ฯ ต้องได้รับอนุญาตจากเจ้าพนักงานฝ่ายไทยก่อนจึงจะเข้ามาได้ แต่ถ้าเรือรบลำใดนำสารจากพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษมามอบให้แก่ฝ่ายไทยก็สามารถเข้าไปถึงกรุงเทพมหานครได้เพียงลำเดียว

ข้อ 8 ว่าด้วยการเก็บภาษีขาเข้าและขาออก กล่าวคือ

ก. ภาษีขาเข้าที่ฝ่ายไทยเคยเก็บเป็นค่าปากเรือ วาละ 500.00 บาท จะต้องเปลี่ยนเป็นเก็บภาษีขาเข้าร้อยละ 3 และภาษีที่เก็บนั้นจะคิดเป็นเงินหรือสิ่งของก็ได้

ข. สินค้าเข้าที่นำเข้ามา เมื่อได้จ่ายภาษีแล้วหากขายไม่หมดและต้องนำกลับออกไปทางฝ่ายไทยจะต้องคืนเงินภาษีให้แก่พ่อค้าที่นำสินค้านั้นเข้ามา

ค. ถ้าคนอังกฤษหรือคนในบังคับของฝ่ายอังกฤษนำฝิ่นเข้ามา ก็สามารถนำเข้ามาโดยไม่ต้องเสียภาษีขาเข้าแต่ต้องขายฝิ่นให้แก่เจ้าภาษีฝิ่น แต่ถ้าเจ้าภาษีฝิ่นไม่ซื้อก็สามารถนำกลับไปได้โดยไม่ต้องเสียภาษีขาออก และถ้าคนอังกฤษหรือคนในบังคับของฝ่ายอังกฤษลักลอบขายฝิ่นโดยไม่ผ่านเจ้าภาษีฝิ่นฝ่ายไทยสามารถจับได้

ง. สินค้าต่าง ๆ ที่มีแหล่งกำเนิดจากเมืองไทยและส่งออกต่างประเทศจะต้องเสียภาษีเพียงครั้งเดียว กล่าวคือ ถ้าได้เสียภาษีเมื่อซื้อขายกันแล้วเมื่อจะส่งออกก็ไม่ต้องเสียภาษีขาออกอีก แต่ถ้าจะเก็บภาษีขาออกของสินค้านั้นก็ต้องไปเก็บภาษีประเภทอื่น ๆ ทั้งนี้อัตราภาษีให้เป็นไปตามพิกัดภาษีที่กำหนด

จ. ถ้าฝ่ายไทยจะลดภาษีขาเข้าขาออกให้แก่เรือสินค้าไทยหรือเรือสินค้าจีนก็ต้องลดให้แก่เรือสินค้าของอังกฤษด้วย

ฉ. ให้คนอังกฤษหรือคนในบังคับของฝ่ายอังกฤษสามารถซื้อขายสินค้าต่าง ๆ ในประเทศไทยได้โดยเสรีไม่ให้มีการกีดกันขัดขวาง

ช. ไทยอนุญาตให้ส่งข้าว ปลา และเกลือ เป็นสินค้าออกได้ เว้นแต่หากเกิดภาวะขาดแคลนภายในประเทศ ทางไทยสามารถจะห้ามส่งออกได้

ซ. ทรัพย์สินเงินทอง ของใช้ส่วนตัว สามารถนำเข้าออกได้โดยไม่ต้องเสียภาษี

ข้อ 9 ว่าด้วยการปฏิบัติตามสัญญา กล่าวคือ ฝ่ายไทยและฝ่ายอังกฤษจะต้องรักษาสัญญา และฝ่ายไทยต้องให้คนในบังคับปฏิบัติตามข้อตกลงในสนธิสัญญานี้

ข้อ 10 ว่าด้วยสิทธิเสมอภาคกับต่างชาติอื่น ๆ กล่าวคือ ถ้าฝ่ายไทยให้สิทธิใด ๆ หรือสิ่งใด ๆ แก่ชาติอื่น ๆ นอกเหนือไปจากที่ตกลงกันไว้ ฝ่ายอังกฤษจะต้องได้รับสิทธิหรือสิ่งนั้น ๆ จากฝ่ายไทยด้วย

ข้อ 11 ว่าด้วยการแก้ไขสัญญา กล่าวคือ สนธิสัญญานี้จะแก้ไขได้ต่อเมื่อเวลาผ่านไป 10 ปี นับแต่วันที่ได้ประทับตราทำสัญญานี้ และการแก้ไขนั้นจะต้องแจ้งให้คู่สัญญาทราบล่วงหน้า 1 ปี และในการแก้ไขสนธิสัญญานี้จะต้องแต่งตั้งตัวแทนขึ้นทั้งสองฝ่ายเพื่อเจรจาเปลี่ยนแปลงแก้ไข และต้องได้รับความเห็นชอบร่วมกันทั้ง 2 ฝ่าย

ข้อ 12 หนังสือสัญญาทำเป็นภาษาไทยฉบับหนึ่ง และภาษาอังกฤษฉบับหนึ่ง ประทับตราลงวันที่ 6 เมษายน พ.ศ. 2399 (ค.ศ. 1856)

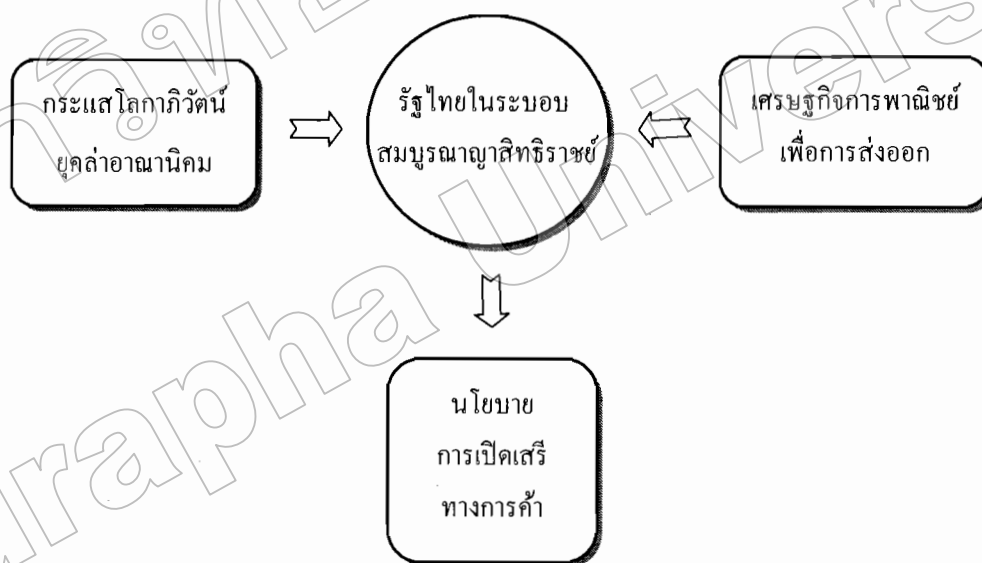
จากเงื่อนไขต่าง ๆ ในสนธิสัญญานาวาร์รัง มีผลทำให้การค้าระหว่างประเทศของประเทศไทยเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งสัญญาข้อที่ระบุไว้ให้คนในบังคับของฝ่ายอังกฤษสามารถ

ค้าขายได้อย่างเสรีนั้นมีผลให้พระคลังสินค้าต้องถูกยกเลิกไปตามเงื่อนไขแห่งสัญญาและทำให้พ่อค้าและนายทุนจากตะวันตกเดินทางเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์ทางการค้าในแผ่นดินสยามได้โดยสะดวกและมีการลงทุนใหม่ ๆ ในกิจการต่าง ๆ เช่น กิจการโรงเลื่อยจักร กิจการโรงสีไฟ เป็นต้น จึงทำให้การประกอบธุรกิจของประเทศไทยกับต่างประเทศเจริญขึ้นมาก แต่บทบาทในการประกอบธุรกิจของประเทศไทยในแง่ที่เป็นรัฐลดลง

กล่าวโดยสรุปแล้วบทบาทการประกอบธุรกิจของประเทศไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังกล่าวนี้รัฐยังคงผูกขาดทางการค้าโดยมีพระคลังสินค้าทำหน้าที่ควบคุมการค้าต่างประเทศเหมือนสมัยอยุธยา แต่หลังจากที่รัฐไทยได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงแล้วทำให้รัฐไทยต้องเปิดเสรีทางการค้าและพระคลังสินค้าต้องถูกยกเลิกไปตามเงื่อนไขแห่งสนธิสัญญา ทำให้การค้าระหว่างประเทศเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว มีการเคลื่อนไหวของทุนและมีการลงทุนใหม่ ๆ เช่น กิจการโรงเลื่อยจักร กิจการโรงสีไฟ เป็นต้น จึงทำให้การประกอบธุรกิจของประเทศไทยกับต่างประเทศเจริญขึ้นมาก แต่บทบาทในการประกอบธุรกิจของประเทศไทยลดลงเนื่องจากผลของสนธิสัญญาเบาว์ริงที่ระบุว่าให้คนในบังคับของฝ่ายอังกฤษสามารถค้าขายได้อย่างเสรี

บทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐไทยหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงภายใต้ระบอบ สมบูรณาญาสิทธิราชย์

หลังจากที่รัฐไทยได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ในปี พ.ศ. 2398 แล้วทำให้รัฐไทยปรับเปลี่ยนบทบาทในการประกอบธุรกิจด้านการค้าต่างประเทศแบบผูกขาดมาเป็นนโยบายการเปิดการค้าเสรี ปัจจัยเชิงโครงสร้างที่มีผลต่อการปรับเปลี่ยนบทบาทของรัฐดังกล่าวได้แก่ปัจจัยภายในและภายนอกประเทศคือการเข้ามาของกระแสโลกาภิวัตน์หลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ยุคล่าอาณานิคม และระบบเศรษฐกิจภายในประเทศแบบเศรษฐกิจการพาณิชย์เพื่อการส่งออก ที่เป็นผลจากสนธิสัญญาเบาว์ริง รวมถึงการปรับเปลี่ยนบทบาทของรัฐไทยใหม่ภายใต้โครงสร้างอำนาจแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยเชิงโครงสร้างดังกล่าวสามารถแสดงให้เห็นในภาพประกอบที่ 4 ดังนี้

ภาพที่ 4 ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยเชิงโครงสร้างเศรษฐกิจภายในและภายนอกประเทศ และการปรับเปลี่ยนบทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐไทยหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง

ภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์จากภาพประกอบที่ 4 จะพบว่าปัจจัยของกระแสโลกาภิวัตน์ภายใต้กรอบสนธิสัญญาเบาว์ริงส่งผลให้รัฐไทยต้องมีการปรับตัวซึ่งรู้จักกันโดยทั่วไปว่าการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินเป็นการปรับเปลี่ยนบทบาทของรัฐไทย โดยการสร้างโครงสร้างอำนาจทางการเมืองในรูปแบบใหม่ที่เรียกว่าระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นโครงสร้างทางการเมืองที่มีการรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง และพระมหากษัตริย์กลายเป็นผู้มีอำนาจเด็ดขาดโดยทรงสร้างระบบราชการสมัยใหม่เป็นเครื่องมือในการรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง

ระบบการเมืองการปกครองก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงแม้จะได้ชื่อว่าเป็นระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ก็ตาม แต่ความหมายดังกล่าวเป็นเพียงระดับทฤษฎีเท่านั้นเนื่องจากตามข้อเท็จจริงแล้วอำนาจทางการเมืองก่อนหน้านี้ไม่ได้เบ็ดเสร็จเด็ดขาดอยู่ที่พระมหากษัตริย์เพียงพระองค์เดียวเท่านั้น แต่กระจายไปขึ้นอยู่กับกลุ่มขุนนางทั้งส่วนกลางและส่วนท้องถิ่นรวมถึงเจ้าเมืองประเทศราชอีกด้วย

การที่อำนาจทางการเมืองการปกครองของพระมหากษัตริย์ยังไม่เบ็ดเสร็จเด็ดขาดเนื่องจากมีข้อจำกัดด้านการบริหารจัดการหลายประการ เช่น ขาดระบบราชการที่มีประสิทธิภาพ ขาดระบบการคลังที่ดีและมีมาตรฐาน ขาดเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสารคมนาคมสมัยใหม่ รวมทั้งการขาดรากฐานเศรษฐกิจแห่งชาติที่สามารถเพิ่มบทบาทภาคเศรษฐกิจภายในประเทศให้มากขึ้น

อย่างไรก็ตามประเทศไทยได้ก้าวเข้าสู่ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างแท้จริงในช่วงปี พ.ศ. 2428-2475 เมื่อมีการรวมศูนย์อำนาจสู่ส่วนกลาง (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2525, หน้า 203)

กระบวนการการรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ส่วนกลางเริ่มจากการตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ ในปี พ.ศ. 2416 เพื่อให้มีศูนย์กลางในการเก็บภาษีแทนที่จะกระจายอยู่ตามขุนนาง การตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินและสภาที่ปรึกษาในพระองค์เพื่อดึงอำนาจจากขุนนางและกลุ่มตระกูลขุนนาง การเลิกระบบไพร่และจัดตั้งกองทัพบกสมัยใหม่รวมถึงระบบเกณฑ์ทหาร และในที่สุดได้มีการจัดตั้งระบบเสนาบดีใหม่ 12 กระทรวง รวมถึงการจัดการปกครองส่วนภูมิภาคแบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้น (เสนห์ จามริก, 2529, หน้า 76-86)

เหตุผลของการรวมศูนย์การบริหารราชการแผ่นดินสมัยปฏิรูปการปกครองนี้คือเพื่อสร้างเอกภาพทางอำนาจภายในประเทศสำหรับการต่อต้านกระแสการล่าอาณานิคมของตะวันตก ในการรวมศูนย์อำนาจการบริหารเข้าสู่ส่วนกลางให้ได้ผลนั้นจึงต้องปฏิรูประบบราชการสมัยใหม่ให้อยู่ในรูปกระทรวง ทบวง กรม ซึ่งเป็นหน่วยงานของรัฐบาล ทำหน้าที่ในการจัดการและบริหารงานของประเทศ

สนธิสัญญาเบาว์ริงซึ่งบีบบังคับให้ประเทศไทยต้องเปิดเสรีทางการค้าแก่จักรวรรดินิยมมีผลกระทบให้เศรษฐกิจของไทยเปลี่ยนจากการผลิตข้าวเพื่อยังชีพไปสู่การผลิตข้าวเพื่อตลาดส่งออกมากขึ้น การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเริ่มจากภาคกลาง ตั้งแต่ทศวรรษ 2398 แล้วขยายไปสู่ภาคอื่น ๆ หลังจากที่มีการสร้างทางรถไฟเชื่อมระหว่างกรุงเทพ ฯ กับภูมิภาคต่าง ๆ ในขณะเดียวกันการ

ผลิตภัณฑ์อื่น ๆ ก็มีการขยายตัวของการผลิตข้าวและสินค้าอื่นเพื่อตลาดมีผลให้รัฐจำเป็นต้องสร้างหน่วยงานเพื่อตอบสนองการขยายตัวดังกล่าว เช่น การสร้างทางรถไฟเชื่อมระหว่างกรุงเทพ ฯ กับภูมิภาคต่าง ๆ เป็นต้น

ระบบเศรษฐกิจการพาณิชย์เพื่อการส่งออกเกิดขึ้นจากโครงสร้างของทุนหลักประกอบด้วยทุนยุโรป ทุนเจ้า และทุนจีน (Suehiro, 1989, pp. 278-280)

ทุนยุโรปเกิดจากการผนวกเศรษฐกิจไทยเข้าสู่วงจรการค้าของระบบทุนนิยมโลกในช่วงลัทธิล่าอาณานิคมซึ่งริเริ่มมาตั้งแต่การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทุนยุโรปได้พัฒนาตัวเองจากธุรกิจการค้าและขยายไปสู่โรงสีข้าว โรงเลื่อย เหมืองแร่ ดินบุก การนำเข้าและส่งออกสินค้าและการธนาคาร

ทุนเจ้าโดยเฉพาะพระคลังข้างที่ได้หันไปลงทุนเรื่องที่ดินและกิจการโครงสร้างพื้นฐาน เช่น กิจการรถราง เป็นต้น ถึงแม้ว่าทุนเจ้าจะประกอบด้วยทุนของพระบรมวงศานุวงศ์ หรือข้าราชการชั้นสูง แต่มีพระคลังข้างที่เท่านั้นที่มีบทบาทสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ ทุนจีนประกอบด้วยกลุ่มทุนย่อย 3 กลุ่ม คือกลุ่มอุตสาหกรรมข้าวซึ่งพัฒนามาจากเจ้าภาษีนาอากกลุ่มนายทุน นายหน้าที่ทำงานรับใช้หอการค้ายุโรปและธนาคารพาณิชย์ และกลุ่มนายทุนการค้า เนื่องจากกลุ่มทุนจีนต้องสะสมทุนภายใต้โครงสร้างอำนาจทางการเมืองภายในประเทศรวมถึงเครือข่ายทางการค้า สินค้า และสารสนเทศระดับโลก ดังนั้นทุนจีนจึงอยู่ในฐานะผู้ได้อุปถัมภ์ทางการเมืองของทุนเจ้าและพึ่งพาทางเศรษฐกิจของทุนยุโรป

โครงสร้างทางเศรษฐกิจที่เป็นการผลิตเพื่อขายส่งออกโดยการขับเคลื่อนของทุนยุโรป ทุนเจ้าและทุนจีนดังกล่าวทำให้รัฐในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์จำเป็นต้องเปลี่ยนบทบาทในการประกอบธุรกิจจากเดิมที่ผูกขาดการค้าในระบบพระคลังสินค้ามาสู่การเปิดเสรีทางการค้าให้แก่ทุนเอกชน

การนำเสนอเนื้อหาบทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐไทย หลังสนธิสัญญาเบาว์ริงภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จะแบ่งเป็นหัวข้อย่อย 2 หัวข้อคือ

1. บทบาทการประกอบธุรกิจของรัฐไทยหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ในด้านรัฐพาณิชย์

จากเงื่อนไขต่าง ๆ ในสนธิสัญญาเบาว์ริง มีผลทำให้การค้าระหว่างประเทศของรัฐไทยเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อสัญญาข้อ 8 ณ ที่ระบุว่าให้คนอังกฤษหรือคนในบังคับของฝ่ายอังกฤษสามารถค้าขายได้อย่างเสรีนั้นมีผลให้พระคลังสินค้าต้องถูกยกเลิกไปตามเงื่อนไขแห่งสัญญาและทำให้นายทุนจากยุโรปและพ่อค้าที่เป็นชาวจีน โพ้นทะเลเดินทางเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์ทางธุรกิจในพื้นที่ดินสยามได้โดยสะดวกและมีการลงทุนใหม่ ๆ ในกิจการต่าง ๆ

เช่น กิจการโรงเลื่อยจักร กิจการโรงสีไฟ เป็นต้น แต่บทบาทในการประกอบธุรกิจในแง่ที่เป็น ทรัพย์สินของรัฐไทยในฐานะองค์การลดลง ถึงแม้ว่าจะมีการลงทุนทำธุรกิจในกลุ่มที่มีอำนาจ ในรัฐไทย เช่น กลุ่มราชวงศ์ ชุนนางหรือข้าราชการก็ถือได้ว่าเป็นเรื่องที่ไม่เกี่ยวกับบทบาทโดยตรง ของรัฐไทย ตัวอย่างเช่นพระคลังข้างที่ทำหน้าที่เป็นธนาคารพาณิชย์ขึ้นต้นแก่ชนชั้นพ่อค้าใน ประเทศในยุคสมัยแรก ๆ ในปี พ.ศ. 2449 พระคลังข้างที่และราชวงศ์กษัตริย์ได้ตั้งธนาคารพาณิชย์ ของประเทศเป็นแห่งแรกคือแบงก์สยามกัมมาจล ในเวลาต่อมาพระคลังข้างที่ได้ลงทุนในบริษัท ปูนซิเมนต์ไทย จำกัด เป็นต้น แต่สำหรับประชาชนไทยทั่ว ๆ ไปไปไม่มีโอกาสในการลงทุน ทางเศรษฐกิจใด ๆ ยกเว้นการเกษตรเท่านั้น (ซูเอฮีโร, 2539, หน้า 49)

นอกจากนี้ยังมีกิจการรถไฟเล็กซึ่งเป็นกิจการรถไฟของพระเจ้านั่งยาเธอกรมหมื่น นราธิปประพันธ์พงษ์ ได้จดทะเบียนในวันที่ 25 กันยายน ร.ศ. 120 โดยสร้างจากจากอำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ไปจนถึงอำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี เพื่อขนส่งโดยสารคนไป นมัสการพระพุทธบาท รถไฟสายนี้มีสถานี 5 แห่ง คือสถานีท่าเรือ สถานีบางโหมด สถานีบ่อโศก สถานีหนองคณทิ และสถานีพระพุทธบาทเป็นสถานีปลายทาง กิจการรถไฟเล็กต้องเลิกไปก่อน ช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ได้ไม่นานเนื่องจากอะไหล่และฟันหยากรเชื้อเพลิงไม่มีขาย (ฉวีวิทย์ พิมพ์ทอง, 2552, หน้า 83)

จากการที่บทบาทการประกอบธุรกิจด้านทรัพย์สินลดลงอย่างมากทำให้รัฐไทย จึงต้องปรับเปลี่ยนบทบาทไปสู่การหารายได้ในรูปแบบอื่นมากขึ้นหลังสนธิสัญญาเบาว์ริง คือตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2398-2453 ปรากฏว่ารัฐไทยมีวิธีการแสวงหารายได้ 2 วิธีหลัก คือการปรับปรุง ระบบการจัดเก็บภาษีอากรและการแสวงหารายได้รูปแบบอื่น ๆ

ในการแสวงหารายได้โดยการปรับปรุงระบบการจัดเก็บภาษีอากรนั้นรัฐไทยมีนโยบาย ปรับปรุงระบบการจัดเก็บภาษีภายในโดยการจัดเก็บจากการประกอบอาชีพของประชาชน โดยมีวิธีดำเนินการดังนี้

ก. เพิ่มเติมและรื้อฟื้นประเภทภาษีที่จัดเก็บมากขึ้น โดยรัฐออกประกาศให้ราษฎร ที่ต้องการผูกขาดภาษีอากรเสนอรายการจัดเก็บภาษีอากรผลผลิตในพื้นที่ต่าง ๆ ซึ่งส่งผลให้มีการ จัดเก็บภาษีอากรเพิ่มขึ้นหลายประเภท (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2506, หน้า 171)

ข. เพิ่มอัตราภาษีอากรเพื่อให้ได้เงินมากขึ้น เช่น เงินภาษีที่เรียกเก็บเพิ่มแทนการเกณฑ์ แรงงานจากคนจีน เงินภาษีที่เรียกเก็บเพิ่มจากการทำนาหรือภาษีค่านา การเก็บภาษีฝิ่นจากเจ้าภาษี ฝิ่นและผู้สูบฝิ่น เป็นต้น

ค. จัดระบบวิธีการจัดเก็บภาษีอากรให้มีประสิทธิภาพและรัดกุม โดยใช้วิธีการให้เอกชนเป็นผู้ประมูลผูกขาดการจัดเก็บภาษีด้วยการเปิดโอกาสให้เอกชนเข้าร่วมแข่งขันเสนอวงเงินภาษี หากเอกชนรายใดเสนอวงเงินภาษีสูงกว่าก็จะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้ผูกขาดการจัดเก็บภาษี หรือรัฐเป็นผู้กำหนดเงื่อนไขเกี่ยวกับการส่งเงินประมูลล่วงหน้า หรือรัฐกำหนดบทลงโทษเกี่ยวกับการทุจริตเงินภาษีอากร เป็นต้น (กาญจนา ละอองศรี, 2542, หน้า 166)

การปรับปรุงระบบการจัดเก็บภาษีอากรดังกล่าวมานี้ถือได้ว่าเป็นวิธีการที่ทำให้รัฐสามารถแสวงหารายได้จำนวนมากและเป็นรายได้ที่แน่นอน

ง. การแสวงหารายได้จากการเก็บภาษีศุลกากร เป็นรายได้ที่เกิดจากการเจริญเติบโตของการค้าต่างประเทศซึ่งมีทั้งรายได้ที่เกิดจากการส่งสินค้าออกและการนำสินค้าเข้า

ส่วนการแสวงหารายได้รูปแบบอื่น ๆ ยังถือว่าเป็นการแสวงหารายได้ของรัฐส่วนน้อยและไม่เป็นการถาวรนัก เช่น การแสวงหารายได้จากรัฐสามิตเป็นการแสวงหาประโยชน์จากทรัพย์สินของแผ่นดิน เช่น การให้ชาวต่างชาติเช่าทรัพย์สินของหลวงเพื่อเป็นที่อยู่อาศัยและทำร้านค้าหรือการให้ชาวต่างชาติและราษฎรไทยเช่าที่ดินเป็นต้น นอกจากนี้รัฐยังได้แสวงหาประโยชน์จากค่าภาคหลวงซึ่งเป็นรายได้จากการให้สัมปทานแก่ภาคเอกชนในการประกอบธุรกิจหรือการแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นสมบัติของแผ่นดิน เช่น ป่าไม้ แร่ธาตุ เป็นต้น (กาญจนา ละอองศรี, 2542, หน้า 167-169)

2. บทบาทการประกอบธุรกิจของรัฐไทยหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ในด้านการสร้างโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจและระบบสาธารณูปโภค บทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐในยุคหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์จะถูกจำกัดบทบาทจากผลของสนธิสัญญาเบาว์ริงให้เป็นเพียงบทบาทในการสร้างโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจและกิจการประเภทสาธารณูปโภคเพื่อส่งเสริมการประกอบธุรกิจเป็นหลัก บทบาทดังกล่าวภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่สำคัญมีดังนี้คือ

1. การส่งเสริมการขุดคลองและโครงการชลประทาน
2. การสร้างถนนและการคมนาคม
3. การส่งเสริมกิจกรรมการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ
4. การส่งเสริมกิจการป่าไม้
5. การส่งเสริมกิจการอุตสาหกรรม
6. โครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจอื่น ๆ

1. การส่งเสริมการขุดคลองและโครงการชลประทาน

1.1 สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่าทรงส่งเสริมการขุดคลอง เนื่องจากคลองเป็นปัจจัยสำคัญในการส่งเสริมการเพาะปลูกและเป็นประโยชน์ในด้านการคมนาคม การขุดคลองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมุ่งประโยชน์ด้านเศรษฐกิจเป็นสำคัญ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หน่วยราชการและเอกชนขุดคลองขึ้นเป็นจำนวนมาก เพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับจังหวัดข้างเคียง ซึ่งเป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญและเป็นเส้นทางลำเลียงข้าวออกสู่ตลาดต่างประเทศ คลองที่สำคัญ ได้แก่ (ศรีนวล ศิริมิลินท์, 2519, หน้า 95-98)

คลองเปรมประชากร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุดขึ้นในปีพ.ศ. 2413 เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยา จากคลองผดุงกรุงเกษม บริเวณหน้าวัดโสมนัสวิหาร กรุงเทพฯ ไปทะลุตำบลเกาะใหญ่ แขวงกรุงเก่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นระยะทาง 1,271 เส้น 3 วา เนื่องจากทรงเห็นว่าการเดินเรือขึ้นล่องตามแม่น้ำเจ้าพระยานั้น มีเส้นทางอ้อมไปมาทำให้เสียเวลาในการเดินทางมาก

การขุดคลองเปรมประชากรโดยตัดให้ตรงขึ้น ได้ประโยชน์สองประการ คือ ช่วยร่นระยะทางระหว่างกรุงศรีอยุธยากับกรุงเทพฯ ให้สั้นลง และขยายพื้นที่การเพาะปลูกเข้าไปในบริเวณที่คลองตัดผ่านซึ่งเดิมเป็นป่ารกชัฏเต็มไปด้วยโขลงช้างเถื่อนจนไม่มีใครกล้าเข้าไปอยู่อาศัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ใช้คลองนี้โดยไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมขุดคลองและภาษีคลองใด ๆ ทั้งสิ้น ด้วยทรงมีพระราชประสงค์ที่จะขุดคลองนี้เพื่อให้เป็นการเฉลิมพระเกียรติและพระราชกุศลให้ราษฎรได้รับความสะดวกสบายโดยทั่วกัน

คลองนครเนื่องเขต ในอดีตที่ผ่านมาเมืองฉะเชิงเทราเป็นเมืองหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริส่งเสริมการทำนาของราษฎรด้วยการขุดคลองเพื่อบำรุงการเพาะปลูกและอาศัยเป็นเส้นทางขนส่งลำเลียงสินค้าข้าว ต่อมาทรงมีพระบรมราชโองการให้สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ดำเนินการขุดคลองตั้งแต่ศาลากลางคลองแสนแสบตรงไปต่อปลายคลองทำไข่แขวงเมืองฉะเชิงเทรา เป็นคลองยาว 530 เส้น 10 วา กว้าง 6 วา ลึก 4 ศอก การขุดคลองนี้แล้วเสร็จเมื่อวันพุธ เดือน 4 แรม 2 ค่ำ ปีฉลู นพศกศักราช 1238

คลองประเวศบุรีรมย์ เป็นคลองที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุดต่อจากคลองพระโขนงไปเชื่อมกับคลองด่านออกสู่แม่น้ำ

บางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา เริ่มขุดตั้งแต่ปี พ.ศ. 2421 แล้วเสร็จในปี พ.ศ. 2423 มีความยาวทั้งสิ้น 46 กิโลเมตร และทรงโปรดเกล้าพระราชทานนามคลองตามชื่อนายกองคุมขุดคลองว่าคลองประเวศบุรีรมย์

คลองทวีวัฒนา เป็นคลองสายแรกที่ถูกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เริ่มขุดในปี พ.ศ. 2421 ด้วยทรงเห็นว่าคลองที่ใช้เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำท่าจีน รวมทั้งคลองภาษีเจริญและคลองมหาสวัสดิ์เริ่มต้นเงิน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองทวีวัฒนาเริ่มต้นจากคลองภาษีเจริญในรอยต่อเขตบางแคและเขตหนองแขมเป็นเส้นตรงไปในแนวทิศตะวันออกเฉียงใต้ไปทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ผ่านเขตทวีวัฒนาจากกรุงเทพมหานคร เป็นเส้นแบ่งเขตอำเภอบางกรวย บางใหญ่และไทรน้อย จังหวัดนนทบุรี กับอำเภอพุทธมณฑลและอำเภอบางเลนไปสิ้นสุดที่แม่น้ำท่าจีนในอำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม มีความยาว 35.2 กิโลเมตร เพื่อชักน้ำจากแม่น้ำท่าจีนให้ไหลลงทิศใต้เพื่อแก้ปัญหาลำคลองต้นเงิน

คลองทวีวัฒนา ในช่วงที่ตัดผ่านจังหวัดนนทบุรีและนครปฐม นิยมเรียกว่า คลองนราภิรมย์ ตามชื่อวันราภิรมย์ซึ่งตั้งอยู่ริมคลองในจังหวัดนครปฐม นอกจากนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงพระกรุณาโปรดฯ พระราชทานอนุญาตให้เอกชนเป็นผู้ขุดคลองเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูกออกไปแถบตำบลบางหลวง ตำบลบางโพ แขวงเมืองปทุมธานี โดยพระยาพิทักษ์ทวยหาญ ผู้ว่าราชการเมืองปทุมธานี เป็นผู้ออกเงินจ้างคนจีนขุด (ชัย เรื่องศิลป์, 2541, หน้า 265-267)

ต่อมาในปี พ.ศ. 2431 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานสัมปทานให้บริษัทขุดคลองและคุนาศยาม จำกัด ขุดคลองและคุนาศขึ้นในทุ่งหลวง ตั้งแต่ฝั่งตะวันออกแม่น้ำเจ้าพระยาไปจดแม่น้ำนครนายก โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะเปิดเนื้อที่ใหม่ ๆ เพื่อใช้ในการทำนา

1.2 สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งเสริมและจัดทำโครงการชลประทานที่สำคัญขึ้นโดยได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกรมท่อน้ำ ขึ้นเมื่อวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2457 และต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นกรมชลประทาน มีหน้าที่เป็นหน่วยงานหลักในการพัฒนาแหล่งน้ำ จัดการน้ำให้กับผู้ใช้น้ำทุกประเภทอย่างทั่วถึง เสริมสร้างให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการน้ำ การป้องกันและบรรเทาภัยทางน้ำ และส่งเสริมดูแลทำนุบำรุงขุดลอกคูคลองต่าง ๆ ไม่ให้ต้นเงิน เช่น ขุดคลองบางระแนะใหญ่ และคลองบางมด ในปี พ.ศ. 2459 ขุดลอกคลองบ้านไทร และคลองวัดโพ ธนบุรี ในปี พ.ศ. 2462 เป็นต้น

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ตามโครงการชลประทานป่าสักใต้ขึ้นเป็นแห่งแรกในประเทศไทย กั้นแม่น้ำป่าสักบริเวณตำบลท่าหลวง อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และพระราชทานนามว่าเขื่อนพระราม 6 สร้างเสร็จสมบูรณ์ เมื่อปี พ.ศ. 2467 เขื่อนแห่งนี้มีหน้าที่กั้นน้ำในแม่น้ำป่าสักให้มีระดับสูงขึ้น

โครงการชลประทานป่าสักใต้ ประกอบด้วยเขื่อนพระราม 6 คลองระพีพัฒน์ ประตูนํ้าพระนารายณ์ ประตูนํ้าพระนเรศวร ประตูนํ้าพระราม ประตูนํ้าพระเอกาทศรถ ประตูนํ้าพระศรีเสาวภาค ประตูนํ้าพระธรรมราชา ประตูนํ้าพระศรีศิลป์ และประตูนํ้าพระอินทรราชา

โครงการชลประทานป่าสักใต้เกิดขึ้นเพื่อการพัฒนาที่ดินบริเวณทุ่งรังสิต แต่เดิมอยู่ในความดูแลของบริษัทชุกคลองและคูนาสยาม แต่ระหว่างที่อยู่ในอายุสัญญาบริษัทดังกล่าวไม่ได้ปรับปรุงพัฒนาระบบชลประทานมากนัก เมื่อหมดอายุสัญญาจึงมีการเข้าจัดการระบบชลประทานโดยหน่วยงานภาครัฐ เพื่อช่วยให้ระบบชลประทานสมบูรณ์ยิ่งขึ้น นอกจากนั้น การชุกคลองส่งน้ำสายใหญ่ตามโครงการป่าสักใต้เพื่อส่งน้ำจากแม่น้ำป่าสักมายังทุ่งรังสิต สามารถส่งน้ำเข้าสู่ที่ดอนในเขตจังหวัดพระนครศรีอยุธยาและสระบุรี เพื่อใช้ประโยชน์ในการเกษตร นับตั้งแต่ พ.ศ. 2465 ซึ่งเป็นปีที่โครงการป่าสักใต้เสร็จสมบูรณ์ ปรากฏว่าจำนวนพื้นที่ที่ได้รับประโยชน์จากโครงการเพิ่มขึ้นเป็นลำดับ

ส่วนโครงการชลประทานเชิงรungkongด้าน เป็นโครงการที่ก่อสร้างต่อจากโครงการป่าสักใต้ เริ่มก่อสร้างในปี พ.ศ. 2465 แบ่งพื้นที่ออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ส่วนบน คือโครงการนครหลวงในเขตโครงการเขื่อนเจ้าพระยาในปัจจุบัน และส่วนล่างคือบริเวณใต้คลองรังสิตลงไปยังคลองชานทะเล (ชูศรี มณีพฤษย์, 2542, หน้า 228-229)

ผลดีของการชลประทานก็คือทำให้การทำนาในช่วงระหว่างนั้นได้ผลผลิตมากขึ้น เนื่องจากมีโรงสีข้าวตั้งเพิ่มขึ้นมากในเขตชลประทาน การตั้งโรงสีข้าวขึ้นมานั้นจะต้องมีข้าวเปลือกในปริมาณมากเพียงพอ และพบว่าตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว การส่งข้าวเป็นสินค้าออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศ มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เว้นแต่ระยะต้นรัชการ ระหว่างปี พ.ศ. 2453-2455 และช่วงที่เกิดฝนแล้งไม่สามารถผลิตข้าวได้ทำให้ปริมาณการส่งข้าวออกลดลง

ส่วนตลาดข้าวที่สำคัญของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ ฮองกง และสิงคโปร์ ซึ่งเป็นตลาดใหญ่ที่รับซื้อข้าวจากไทยครึ่งหนึ่งของจำนวนข้าวที่ไทยส่งออกทั้งหมด นอกจากนี้มีตลาดข้าวแห่งอื่น ๆ เช่น ชาว ญี่ปุ่น ประเทศในยุโรป อาฟริกาใต้ สหรัฐอเมริกา อินเดีย ลังกา ประเทศสหรัศเซียเทิลเมนต์ (The Straits Settlements) และคิวบา เป็นต้น (อัญชลารักษ์ โกมลเสวิน, 2518, หน้า 84-85)

2. การสร้างถนนและการคมนาคม

2.1 สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่าพระองค์ทรงปรับปรุงการคมนาคม เนื่องจากการคมนาคมมีความสำคัญทั้งในด้านเศรษฐกิจการปกครอง การรักษาความมั่นคงและความปลอดภัยของประเทศ นอกจากนี้การคมนาคมยังมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับเกษตรกรรม อุตสาหกรรมและพาณิชยกรรมอย่างยิ่ง เนื่องจากการคมนาคม เป็นช่องทางในการจัดจำหน่ายผลผลิตไปสู่ตลาดกลางและตลาดต่างประเทศได้ รวมทั้งลดการสูญเสียของผลผลิตต่าง ๆ เช่น การบอบช้ำ แดก เน่า สูญหาย หรือการเสียหายหนักเนื่องจากการขนส่งล่าช้า เป็นต้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสำคัญเรื่องการคมนาคมของประเทศ ซึ่งกำลังอยู่ในยุคปรับตัวเข้าสู่ความทันสมัย จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการปรับปรุงการคมนาคมให้เจริญก้าวหน้าทั้งทางบกและทางน้ำ ดังนี้ (ศรีนวล ศิริมลิษฐ์, 2519, หน้า 133-134)

ก. การสร้างถนน เนื่องจากถนนเป็นเส้นทางคมนาคมที่อำนวยความสะดวกในการสัญจรไปมาทำให้การประกอบธุรกิจการค้าเกิดความคล่องตัว เป็นผลสะท้อนถึงการกินดีอยู่ดีของประชาชนความปลอดภัยและความมั่นคงของประเทศ และแสดงถึงความเจริญก้าวหน้าตามแบบอารยประเทศ

ถนนสร้างขึ้นในครั้งแรกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยได้รับแนวทางจากชาวตะวันตก ถนนที่สร้างขึ้นได้แก่ ถนนเจริญกรุง ถนนบำรุงเมือง และถนนเพ็ญนคร ต่อมาเมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเล็งเห็นความสำคัญของการสร้างถนนเพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจ และเพื่อความสง่างามของบ้านเมือง

ถนนที่สร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ได้แก่ ถนนเยาวราช ถนนราชวงศ์ ถนนจักรวรรดิ ถนนอนุวงศ์ และถนนบูรพา เนื่องจากเป็นถนนที่อยู่ในย่านการค้าของคนจีน

ถนนที่สร้างขึ้นเพื่อความสง่างามของบ้านเมือง ได้แก่ ถนนสามเสน ดัดขึ้นในปี พ.ศ. 2442 โดยถือเป็นแบบอย่างในการตัดถนนในกรุงเทพฯ ถนนดังกล่าวมีทางเดินเท้ากว้าง 8 คอก และปลูกต้นไม้บนทางเดินทั้งสองข้างทาง

ถนนราชดำเนิน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตัดจากพระบรมมหาราชวังมายังพระราชวังสวนดุสิต เป็นการสร้างตามแบบตะวันตก

ข. การสร้างสะพาน เนื่องจากสะพานสามารถใช้เป็นเส้นทางคมนาคมควบคู่ไปกับถนนเพื่อช่วยย่นระยะทางและเพื่อประโยชน์ต่อประชาชนทั่วไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเล็งเห็นความจำเป็นในการสร้างสะพานในบริเวณที่เป็นย่านชุมชน ย่านรถไฟ

และบริเวณที่มียานพาหนะผ่าน เพื่อลดความแออัดด้านคมนาคม เช่น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสะพานสุประดิษฐ์ ขึ้นในปี พ.ศ. 2438

นอกจากนี้ยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสะพานเพื่อความสวยงามของบ้านเมือง เช่น สะพานมัจฉานุรังสรรค์ สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2446 สะพานผ่านพิภพลีลา สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2447 เป็นต้น

2.2 สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ก. การคมนาคมทางอากาศ

ในส่วนของการสื่อสารพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เริ่มวางรากฐาน การคมนาคมทางอากาศ เมื่อปี พ.ศ. 2454 ได้นำเครื่องบินแบบออร์วิลล์ไรท์ มาแสดงการบินที่สนามม้าสระปทุม ต่อมากระทรวงกลาโหมได้ดำริที่จะจัดตั้งกิจการด้านการบินขึ้นเพื่อใช้ในการป้องกันประเทศ โดยจัดเป็นแผนกหนึ่งของกองทัพบกและส่งคนไปศึกษาวิชาการบินที่ประเทศฝรั่งเศสซึ่งเป็นประเทศที่มีความก้าวหน้าในกิจการการบินมากกว่าประเทศอื่น ๆ

ข. วิทยุโทรเลข

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯ ให้กระทรวงทหารเรือตั้งสถานวิทยุโทรเลขขึ้นสองสถานี่ คือที่ตำบลศาลาแดง จังหวัดกรุงเทพ ฯ และจังหวัดสงขลา วิทยุโทรเลขเป็นเครื่องมือสื่อสารที่มีประสิทธิภาพมากที่สุดชนิดหนึ่ง อีกทั้งเป็นเครื่องมือสื่อสารที่ประหยัดค่าใช้จ่ายและ เวลา เนื่องจากวิทยุโทรเลขไม่จำเป็นต้องใช้สายโทรเลขในการเชื่อมโยงเครื่องโทรเลขจากเครื่องหนึ่งถึงเครื่องหนึ่ง และที่มีประโยชน์อย่างมากก็คือใช้ในการกิจการเดินเรือที่สามารถส่งข่าวสารต่าง ๆ จากเรือมาสู่บนฝั่งได้ ต่อมากิจการนี้ได้มารวมกับกรมไปรษณีย์โทรเลข

ค. สร้างทางรถไฟ

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯ ให้สร้างทางสายแปดริ้วถึงปราจีนบุรีขึ้นและเสร็จเรียบร้อยใน พ.ศ. 2470 ทางรถไฟ เส้นทางดังกล่าวสามารถอำนวยความสะดวกต่อประเทศชาติได้อย่างแท้จริง ทั้งในด้านเศรษฐกิจและการเมืองการปกครองผลผลิตของภาคตะวันออกโดยเฉพาะข้าว โค กระบือจะถูกลำเลียงเข้ามากรุงเทพ ฯ เป็นมูลค่าต่อปีสูงมากในขณะเดียวกันฝ่ายบ้านเมืองก็ได้ประโยชน์ในการปกครองหัวเมืองให้ใกล้ชิดมากยิ่งขึ้นและต่อมาได้ขยายเส้นทางไปถึงอุษาคเนย์ประเทศ

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯ ให้สร้างทางสายเหนือถึงเชียงใหม่ โดยมีการขุดอุโมงค์ลอดเขาขุนตาล ซึ่งเป็นอุโมงค์รถไฟที่ยาวที่สุดในประเทศไทย คือมีความยาว 1,352.15 เมตร ซึ่งได้เริ่มก่อสร้างเมื่อปี พ.ศ. 2450 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และดำเนินการก่อสร้างแล้วในปี พ.ศ. 2461 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯ ให้สร้างสะพานพระราม ที่ 6 เพื่อเชื่อมทางรถไฟสายเหนือและสายใต้ เป็นสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา เชื่อมระหว่างแขวงบางซื่อ เขตบางซื่อ กับแขวงบางอ้อ เขตบางพลัด โดยเริ่มก่อสร้างเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2465 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สร้างแล้วเสร็จในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2469 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งขยายเส้นทางรถไฟสายใต้ไปถึงสถานีปาดังเบซาร์

2.3 สมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงขยายการสื่อสารและการคมนาคม โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งแรกในประเทศไทย

3. การส่งเสริมกิจกรรมการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ

3.1 สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่าทรงส่งเสริมกิจกรรมการเพาะปลูก พืชเศรษฐกิจ ดังนี้

ก. การส่งเสริมการเกษตร

ในด้านการส่งเสริมการเกษตรและการผลิตเพื่อการส่งออกนั้นพบว่าเมื่อประเทศไทยได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษ และกับประเทศชาติตะวันตกอื่น ๆ นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นมาส่งผลให้การผลิตทางการเกษตรซึ่งเคยผลิตเพื่อการยังชีพได้เปลี่ยนมาเป็นการผลิตเพื่อการค้าและทำรายได้ให้กับประเทศ การเกษตรเริ่มมีความสัมพันธ์กับเศรษฐกิจด้านอื่นของประเทศอย่างแยกไม่ออก ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ดำเนินการส่งเสริมการผลิตทางการเกษตรด้วยการขุดคลอง สร้างทำนบ และประตุน้ำ เพื่อช่วยส่งน้ำให้เข้าถึงพื้นที่เพาะปลูกข้าวได้โดยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานสัมปทานให้บริษัทขุดคลองและกุณาสยาม จำกัด ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2431 ซึ่งเป็นบริษัทเอกชนเป็นผู้ที่ได้รับสัมปทานขุดคลองและกุณาสยามขึ้นในทุ่งหลวงทั่วพระราชอาณาจักร มีกำหนด 25 ปี คือ ระหว่างปี พ.ศ. 2433 ถึงปี พ.ศ. 2458 โดยบริษัทจะให้เงินกำไรเป็นค่าภาคหลวงร้อยละ 20 โครงการที่บริษัทขุดคลองในท้องทุ่งฝั่งตะวันออกของแม่น้ำเจ้าพระยาที่สำคัญได้แก่โครงการขุดคลองและกุณาในทุ่งหลวงรังสิต และโครงการขุดคลองทุ่งคงละคร (ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, 2521, หน้า 16)

และในปี พ.ศ. 2446 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดให้ตราพระราชบัญญัติรักษาคคลองและทำนบกั้นน้ำ และโปรดให้ตั้งกรมคลอง สังกัดกระทรวง

เกษตรการขึ้นและมีหน้าที่คือจัดการท่อน้ำซึ่งมีอยู่แล้ว ทั้งที่เป็นเองและได้จัดทำขึ้น การเดินเรือ การไขน้ำออกกับการตกแต่งคลองและแม่น้ำทั้งหลายให้ดีขึ้น การเตรียมและกำหนดระเบียบการก่อสร้างการท่อน้ำ การเดินเรือซึ่งจะได้ตั้งขึ้นใหม่ต่อไป จัดการแบ่งน้ำเข้านา และการท่อน้ำเข้าคลองให้พอเหมาะแก่ความต้องการทั้งในคลองซึ่งมีอยู่แล้วและคลองซึ่งจะได้จัดต่อไป พร้อมด้วย ความช่วยเหลือจากกรรมการคลองในตำบลต่าง ๆ แล้วรักษาการท่อน้ำ ไขน้ำ และการเดินเรือใน แม่น้ำลำคลองทั่วพระราชอาณาจักร เก็บเงินค่าน้ำ ค่านา ค่าเดินเรือ ค่าประตุน้ำ และผลประโยชน์ อื่น ๆ ซึ่งจะเกิดแก่การท่อน้ำ จำหน่ายน้ำ กับกรอื่น ๆ ซึ่งจัดอยู่ในกรมนี้ กำหนดและตรวจดูการ จัดการรักษาคองและสิ่งซึ่งเกี่ยวกับการท่อน้ำ ไขน้ำ การเดินเรือ ซึ่งบริษัทหรือบุคคลเป็นผู้จัดขึ้น และตักเตือน แนะนำในกิจการต่าง ๆ ซึ่งเกี่ยวกับการงานของกรมนี้ ทั้งการจดทะเบียนผู้ขออนุญาต จัดทำการต่าง ๆ อันเกี่ยวกับการท่อน้ำ ไขน้ำ และการเดินเรือ ซึ่งกระทรวง กรม บริษัท หรือบุคคล จะขอทำขึ้น

นอกจากนี้ยังทรงส่งเสริมให้มีการใช้เครื่องจักรเครื่องยนต์ช่วยในการทำนา เช่น ใช้ เครื่องจักร ใช้แรงไฟฟ้าสำหรับ ไถนา นวดข้าว สีขาว และวิดน้ำเข้านา เป็นต้น ในการดำเนินงานนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ให้การสนับสนุนด้วยการให้รางวัลแก่บริษัท ห้างร้าน ที่ประดิษฐ์เครื่องจักรที่เหมาะสมกับความต้องการในการทำนา รวมถึงการค้นพบวิธีการบำรุงรักษา ที่นาด้วยการปลูกถั่วสลับกับการทำนา เพื่อป้องกันไม่ให้ดินจืด (ศรีนวล ศิริมิลินท์, 2519, หน้า 105)

ข. ส่งเสริมการปลูกฝ้าย

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่าทรงส่งเสริมการปลูกฝ้าย เนื่องจากฝ้ายเป็นเส้นใยที่ใช้ในอุตสาหกรรมสิ่งทอ แต่ในขณะเดียวกันการผลิตฝ้ายของประเทศ มีปริมาณน้อยไม่เพียงพอับความต้องการใช้ภายในประเทศ และยังต้องนำเข้าจากต่างประเทศ ในแต่ละปีเป็นจำนวนมาก พระองค์จึงทรงส่งเสริมการปลูกฝ้ายให้กับราษฎรโดยจ้างผู้เชี่ยวชาญ เรื่องฝ้ายจากต่างประเทศเข้ามาดำเนินการวางรูปแบบการบำรุงพันธุ์ฝ้าย โดยส่งนักเรียนไปศึกษาวิชา เพาะปลูกในต่างประเทศและเน้นหนักการศึกษาการเพาะปลูกฝ้าย ข้าว และยาสูบ เป็นต้น ทรงจ้าง ผู้เชี่ยวชาญต่างประเทศเข้ามาดำเนินการปลูกฝ้ายและจัดตั้งสถานีทดลองและทำไร่ฝ้ายตัวอย่าง ดำเนินการทดลองปลูกพันธุ์ฝ้ายชนิดต่าง ๆ แนะนำพันธุ์ฝ้ายที่เหมาะสมกับภูมิประเทศและ ภูมิอากาศ เป็นต้น นอกจากนี้ที่กล่าวมาข้างต้นพระองค์ยังทรงตั้งโรงหีบฝ้ายเพื่อรับหีบฝ้ายจากราษฎร และนำเมล็ดพันธุ์ฝ้ายที่ได้จากการหีบไปแจกจ่ายให้กับราษฎรเพื่อใช้เป็นเมล็ดพันธุ์ต่อไป รวมทั้ง แนะนำและชักชวนราษฎรให้ใช้พันธุ์ฝ้ายเขมรซึ่งเป็นพันธุ์ที่เหมาะสมกับสภาพภูมิอากาศของประเทศ

ไทยและได้นำพันธุ์ฝ้ายจากประเทศสหรัฐอเมริกาเข้ามาทดลองปลูก (ศรีนวล ศิริมิลินท์, 2519, หน้า 107-108)

ค. ส่งเสริมกิจการไหมไทย

นอกจากทรงส่งเสริมการปลูกฝ้ายแล้วพระองค์ได้ทรงส่งเสริมกิจการไหมไทย เนื่องจาก การเลี้ยงไหมในประเทศไทยเริ่มต้นจากอุตสาหกรรมผ้าไหมไทยเป็นมรดกทางวัฒนธรรม การแต่งกายที่สืบสานกันมากกว่า 3,000 ปีมาแล้ว โดยมีแหล่งสำคัญอยู่ที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และได้ขยายไปยังภาคเหนือตอนบน ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่ามีการทำไหมมากขึ้นและแพร่กระจายไปเกือบทุกภูมิภาคของประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดร มีการทำไหมดิบได้ปีละมาก ๆ

การผลิตไหมในประเทศไทยได้เริ่มพัฒนาขึ้นเมื่อรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นยุคแห่งการฟื้นฟูส่งเสริมและพัฒนากิจการปลูกหม่อน เลี้ยงไหม สาวไหม และทอผ้าไหม ในปี พ.ศ. 2444 กระทรวงเกษตราธิการได้รับพระบรมราชานุมัติให้จ้างผู้เชี่ยวชาญชาวญี่ปุ่นเข้ามาแก้ไขวิธีการเลี้ยงไหมและบำรุงอุตสาหกรรมไหมไทยให้เจริญขึ้น (ศรีนวล ศิริมิลินท์, 2519, หน้า 113-114)

4. การส่งเสริมกิจการป่าไม้

เมื่อย้อนไปในอดีตประเทศไทยเคยได้ชื่อว่ามีป่าไม้อุดมสมบูรณ์โดยเฉพาะในภาคเหนือ เป็นแหล่งไม้สักอันมีค่าที่ดึงดูดให้คนเข้าไปตัดไม้ออกมาใช้สอยและจำหน่ายกันแพร่หลายทั้งในและต่างประเทศ แต่เดิมนั้นการทำป่าไม้เป็นสิทธิ์ของเจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง แพร่ และน่าน ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่าเป็นหน้าที่ของรัฐที่จะต้องเข้าไปควบคุมกิจการป่าไม้ให้รัดกุม จึงทรงมีพระราชดำริเห็นชอบ โปรดฯ ให้จัดตั้งกรมป่าไม้ขึ้น ภายใต้อธิบดีกระทรวงมหาดไทย และกระทรวงการคลัง ดำเนินการร่วมกันในเรื่องการรับส่งเงินและวางรากฐานรูปงานของกรมป่าไม้ไว้เป็นอย่างดี เช่น การเจรจาขอโอนอำนาจ การครอบครองป่าไม้มาเป็นของรัฐ ใช้แบบสัญญาอนุญาตแบบใหม่ เจริญตั้งด่านป่าไม้ขึ้นใหม่ และการสนับสนุนให้มีการส่งนักเรียนไปศึกษาวิชาป่าไม้ในต่างประเทศ และได้เริ่มนโยบายการบำรุงรักษาป่าไม้ เช่น ออกพระราชบัญญัติคุ้มครองและป้องกันป่าไม้ พระราชบัญญัติป้องกันการลักลอบชักลากไม้ ขอนสักในป่าที่ยังไม่ได้เสียค่าตอบแทนและภาษี เป็นต้น (ศรีนวล ศิริมิลินท์, 2519, หน้า 114-116)

5. การส่งเสริมกิจการอุตสาหกรรม

สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อุตสาหกรรมด้านการทำเหมืองแร่ของไทยนั้นมิมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา แร่ที่ผลิตมาแต่สมัยโบราณคือแร่ดีบุกและเป็นสินค้าออกสำคัญของประเทศอย่างหนึ่ง แร่ดีบุกเป็นแร่ที่มีราคาพบได้มากกว่าแร่ชนิดอื่น ๆ บริเวณ

ที่พบมากคือทางภาคใต้ของประเทศไทย ด้วยปรากฏว่าเมืองนครศรีธรรมราช เคยเป็นศูนย์กลางการค้าดีบุกฝั่งตะวันออก และเมืองภูเก็ตเป็นศูนย์กลางทางการค้าดีบุกฝั่งตะวันตก

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กิจการประเพณีอุตสาหกรรมได้แก่กิจการโรงสีไฟ โรงเรือจักรไอน้ำ และกิจการเหมืองแร่ โดยมีชาวจีนเป็นผู้เข้าดำเนินการเป็นส่วนใหญ่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่าการทำงานเหมืองแร่เจริญขึ้นพอที่จะตั้งกรมได้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศตั้งกรมราชโลหกิจและภูมิวิทยาขึ้นสังกัดกระทรวงเกษตราธิการ เมื่อปี พ.ศ. 2434 และให้มีหน้าที่ตรวจตราบรรดาการที่เกี่ยวข้องด้วยแร่ โลหะธาตุ รวมทั้งประทานบัตรและสัญญาสัมปทานแร่ โลหะธาตุและภูมิวิทยาในประเทศทั้งหมด

การปรับปรุงกิจการเหมืองแร่ครั้งนี้ เป็นการตั้งกิจการเหมืองแร่ให้เข้ามาอยู่ในความดูแลรับผิดชอบของรัฐบาลแทนที่จะปล่อยให้เป็นที่ของเอกชนแต่ผู้เดียวทำให้ได้ประทานบัตรทำเหมืองโดยไม่ต้องมีกรณีพิพาทเกิดขึ้น และด้วยต้องการส่งเสริมอาชีพเหมืองแร่ด้วยการอำนวยความสะดวกให้แก่ผู้ทำกิจการเหมืองแร่ เช่น การจัดสำรวจบริเวณที่มีแร่ ลดหย่อนภาษีอากรให้แก่ผู้ประกอบการขาดทุนทำให้อุตสาหกรรมเหมืองแร่ได้เริ่มต้นอย่างมีแบบแผนเมื่อรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ศรีนวล ศิริมลิษฐ์, 2519, หน้า 117-120)

6. โครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจอื่น ๆ

6.1 สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงริเริ่มดำเนินงานด้านโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจอื่น ๆ ไว้ดังนี้

ก. ไฟฟ้าหลวง

กิจการไฟฟ้าเริ่มต้นขึ้นเมื่อวันที่ 20 กันยายน พ.ศ. 2427 ด้วยการต่อไฟฟ้าเพื่อการทดลองจากโรงทหาร ปัจจุบันเป็นที่ตั้งกระทรวงกลาโหม เข้าไปในพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทซึ่งเป็นวันเฉลิมพระชนมพรรษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทในพระบรมมหาราชวังก็สว่างไสวด้วยระย้าโคมไฟฟ้า จึงนับได้ว่าเป็นการเริ่มต้น การมีไฟฟ้าของไทยตั้งแต่นั้นมา

ต่อมาในปี พ.ศ. 2436 จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ขยายกิจการไฟฟ้าโดยอยู่ในความรับผิดชอบของบริษัทสยามอิเล็กทริคซี้ตี และสร้างโรงไฟฟ้าขึ้นที่ข้างวัดราชบูรณะ โดยเปิดโอกาสให้ประชาชนทั่วไปมีไฟฟ้าใช้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่าต่อไปพระนครจะขยายไปทางด้านเหนือ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังดุสิตเป็นที่ประทับและพระที่นั่งอนันตสมาคมเป็นท้องพระโรง แต่ได้เสด็จสวรรคตเสียก่อนเมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2453

กิจการไฟฟ้า ได้ขยายกิจการต่อไปในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, 2543, หน้า 3-10)

ข. การรถไฟ

การรถไฟ เกิดจากอิทธิพลทางการเมืองโดยเฉพาะการคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตก รวมทั้งความต้องการสร้างเสถียรภาพของสถาบันกษัตริย์ จึงนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงในระบบบริหารราชการทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาคอันเป็นการตอบสนองต่อความต้องการให้บ้านเมืองมีความเจริญก้าวหน้าทัดเทียมกับนานาประเทศ ทั้งยังส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในระดับท้องถิ่นอย่างสำคัญ ทั้งการเปลี่ยนแปลงด้านนโยบายการปกครองและความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพ โดยเฉพาะภายหลังการสร้างทางรถไฟพาดผ่านและจากความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของผู้คนในท้องถิ่นให้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

ประเทศมหาอำนาจตะวันตกได้ขยายอิทธิพลทางการเมืองเข้ามายังภูมิภาคเอเชียรวมทั้งดินแดนสยามซึ่งเป็นผลจากการปฏิวัติอุตสาหกรรมในยุโรป ทำให้ชาติมหาอำนาจตะวันตกหลายชาติ เช่น อังกฤษ และฝรั่งเศส ต้องการแสวงหาทรัพยากรทางธรรมชาติและแรงงานเพื่อป้อนสู่ประเทศแม่ การเข้ามาคุกคามดินแดนต่าง ๆ ในภูมิภาคนี้ได้เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องและทวีความรุนแรงยิ่งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในกรณีของอังกฤษเข้ายึดครองสิงคโปร์และปีนัง หลังจากนั้นพยายามขยายอิทธิพลเข้าไปในมลายู และในปี พ.ศ. 2427 อังกฤษสามารถผนวกดินแดนพม่าตอนเหนือและตอนใต้ไว้ได้ทั้งหมด เป็นต้น

สำหรับฝรั่งเศส นับแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฝรั่งเศสได้ขยายอิทธิพลทางการเมืองเข้ามาในดินแดนตะวันออกไกล และสามารถยึดไซ่ง่อน รวมทั้งดินแดนโคชินไชนาได้ในปี พ.ศ. 2402 หลังจากนั้นฝรั่งเศสจึงเริ่มให้ความสนใจกับเขมรซึ่งเป็นประเทศราชของสยามอยู่แต่เดิม ฝรั่งเศสยังคงความต้องการที่จะยึดครองดินแดนลาว ฝรั่งเศสได้เร่งตรวจสอบพื้นที่ 2 ฟังลำน้ำโขง แม้ขณะนั้นหัวเมืองลาวจะเป็นประเทศราชของสยามอยู่ก็ตาม สำหรับปัจจัยที่ทำให้ฝรั่งเศสต้องการพื้นที่นี้เนื่องจากดินแดนลาวสามารถเป็นเขตแดนธรรมชาติให้กับอาณานิคมฝรั่งเศสในอินโดจีนได้เป็นอย่างดี (เพ็ญศรี ดูก, 2544, หน้า 48)

อย่างไรก็ตามในขั้นต้นฝรั่งเศสเห็นว่าดินแดนภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของสยามซึ่งมีพรมแดนครอบคลุมหัวเมืองพวนและแคว้นสิบสองจุไทยยังไม่มีมีการปักปันเขตแดน

ที่แนชต์ ฝรั่งเศสจึงใช้ข้อได้เปรียบนี้อ้างสิทธิ์ในพื้นที่หัวเมืองพวนและแคว้นสิบสองจุไทว่าเป็นของญวนมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2365 ซึ่งฝรั่งเศสมีสิทธิที่จะได้พื้นที่นี้รวมทั้งหัวพันห้าทั้งหกที่อยู่ติดกันไว้ในครอบครองโดยในที่สุดสยามต้องเสียแคว้นสิบสองจุไทให้กับฝรั่งเศส ในปี พ.ศ. 2431

จากเหตุการณ์ทั้งหมดข้างต้นประกอบกับฝรั่งเศสยังคงพยายามคุกคามดินแดนส่วนอื่นของสยาม โดยเฉพาะดินแดนแถบภาคอีสาน เห็นได้จากการเข้ามาตั้งกงสุลฝรั่งเศสที่นครราชสีมา โดยมีการสร้างอาคารที่ใหญ่โตติดธงชาติฝรั่งเศส ทั้งยังโฆษณาชวนเชื่อว่าเป็นอีกไม่นานฝรั่งเศสจะมีอำนาจในพื้นที่บริเวณภาคอีสาน ทำให้รัฐบาลสยามเห็นสมควรที่จะสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพ ฯ - นครราชสีมา ขึ้นเพื่อเชื่อมต่อดินแดนภาคอีสานเข้ากับกรุงเทพ ฯ ไว้เป็นลำดับแรกเพื่อรักษาดินแดนและอธิปไตยของชาติไว้ (สมใจ ไพโรจน์ธีรรัตน์, 2517, หน้า 51-52)

ในเบื้องต้น แนวคิดในการสร้างทางรถไฟในสยาม ได้เกิดขึ้นนับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสชวาและอินเดีย โดยพระองค์ทรงเล็งเห็นถึงประโยชน์ของกิจการรถไฟว่าจะสามารถสร้างความเจริญให้กับสยามได้ โดยภายหลังจากที่ทรงกลับจากประพาสอินเดีย ได้มีข่าวแพร่กระจายออกไปว่าจะมีการดำเนินงานสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพ ฯ - นครราชสีมา จึงได้มีชาวตะวันตกติดต่อขอรับเหมาสร้างทางรถไฟให้แก่รัฐบาลสยาม แต่ด้วยสถานะเศรษฐกิจขณะนั้นประกอบกับเหตุการณ์ทางการเมืองรอบนอก ซึ่งอังกฤษและฝรั่งเศสยังคงคุมเชิงอยู่รัฐบาลสยามจึงระงับแนวคิดในการจัดสร้างทางรถไฟไว้

อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากฝรั่งเศสได้เคลื่อนไหวเกี่ยวกับความต้องการขุดคลองคอคกระบริเวณแม่น้ำปากจั่นซึ่งเป็นเส้นแบ่งพรมแดนระหว่างสยามกับพม่า ขณะนั้นได้อยู่ภายใต้การปกครองของอังกฤษ เพื่อเป็นทางลัดให้เรือเดินทะเลข้ามคาบสมุทรมลายู ในปี พ.ศ. 2425 และการที่อังกฤษมีความต้องการที่จะสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพ ฯ ไปยังเชียงใหม่ ในปี พ.ศ. 2427 เพื่อแข่งขันกับฝรั่งเศส เพื่อหาเส้นทางการค้าในภูมิภาคนี้ รัฐบาลสยามจึงต้องหาทางออกที่เหมาะสมเพื่อไม่ให้กระทบต่อความสัมพันธ์ระหว่างสยาม อังกฤษ และฝรั่งเศส รัฐบาลสยามจึงได้ตัดสินใจดำเนินการสร้างทางรถไฟด้วยตัวเอง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเล็งเห็นความสำคัญของการคมนาคมโดยทางรถไฟ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายการปฏิรูปประเทศให้ทันสมัย เพื่อสะดวกในการบำรุงรักษาพระราชอาณาเขตและแก้ไขปัญหาราษฎรที่อยู่ห่างไกลจากเมืองหลวงมีจิตใจโน้มเอียงไปทางประเทศใกล้เคียง จึงสมควรที่จะสร้างทางรถไฟขึ้นในประเทศเพื่อติดต่อกับมณฑลชายแดนเพื่อสะดวกแก่การปกครอง ตรวจจับป้องกันการรุกรานจากฝรั่งเศสในบริเวณลุ่มน้ำโขง และเป็น

การเปิดภูมิประเทศให้ประชาชนพลเมืองเข้าบุกเบิกพื้นที่ที่รกร้างว่างเปล่าให้เป็นประโยชน์ทางเศรษฐกิจของประเทศ และจะเป็นเส้นทางขนส่งผู้โดยสารและสินค้าไปมาถึงกันได้ดียิ่งขึ้น

ในปี พ.ศ. 2430 ได้มีการว่าจ้างบริษัท ปันชาร์ด แมก ทักการ์ด โลว์เธอร์ ซึ่งเป็นของอังกฤษ ดำรวจเส้นทางรถไฟทั้งหมด 8 เส้นทาง โดยหนึ่งในนั้นคือเส้นทางระหว่างกรุงเทพฯ - นครราชสีมา แต่ด้วยสภาพเศรษฐกิจที่ไม่เอื้ออำนวยและได้เกิดเหตุการณ์ตั้งเครือข่ายระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ที่ได้ตั้งกองสุลในนครราชสีมา รัฐบาลสยามจึงตัดสินใจสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - นครราชสีมา ซึ่งมีระยะทางไม่ไกลมากนักเป็นลำดับแรก

ในตอนแรกที่ยังไม่มีหน่วยงานใดมารับผิดชอบกิจการรถไฟโดยตรง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมรถไฟขึ้นในสังกัดกระทรวงโยธาธิการ ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2433 โดยมีพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ลำดับต่อมาจึงมีการว่าจ้างผู้รับเหมาชาวอังกฤษที่เคยมีประสบการณ์สร้างทางรถไฟในอินเดียมาดำเนินการ มีการประกอบพระราชพิธีกระทำพระฤกษ์การก่อสร้างในวันที่ 9 มีนาคม พ.ศ. 2434

อย่างไรก็ตาม จากความขัดแย้งระหว่างรัฐบาลสยามกับผู้รับเหมาชาวอังกฤษ ได้นำไปสู่การยกเลิกสัญญาว่าจ้างของทั้งสองฝ่าย การสร้างทางรถไฟได้ค้างอยู่เพียงอยุธยา รวมระยะทาง 71 กิโลเมตร และภายหลังการเปิดใช้เส้นทางรถไฟช่วงแรก จากกรุงเทพฯ - อยุธยา ในวันที่ 26 มีนาคม พ.ศ. 2439 ต่อมาทางราชการได้ถือเป็นวันสถาปนากิจการรถไฟหลวงและรัฐบาลสยามโดยกรมรถไฟได้ดำเนินการสร้างเส้นทางรถไฟด้วยตนเองจนถึงนครราชสีมา

และก่อนหน้านั้นรัฐบาลได้สัมปทานให้บริษัทรถไฟปากน้ำของชาวเดนมาร์กและอังกฤษ ดำเนินกิจการรถไฟสายกรุงเทพฯ ถึงสมุทรปราการ (ปากน้ำ) สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2436 โดยพระคลังข้างที่ถือหุ้นจำนวน 2,200 หุ้น จากจำนวนหุ้นทั้งหมด 5,000 หุ้น เพื่อส่งเสริมกิจการรถไฟให้เป็นประโยชน์ต่อบ้านเมืองเป็นหลัก (ชลลดา วัฒนศิริ, 2529, หน้า 175-176)

ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสเกี่ยวกับการรถไฟว่า (ยุวดี ไกรพิบูลย์, 2523, หน้า 164)

“... รถไฟทำให้เกิดเป็นยานพาหนะอย่างสะดวกรวดเร็วด้วย แลชักนำให้ตำบลต่าง ๆ ที่อยู่ห่างไกลเข้าใกล้ซัดชิดถึงกัน เหตุฉะนั้นจึงทำให้เกิดความสุขและความเจริญของประชาชนพลเมืองยิ่งขึ้น รถไฟทำให้รัฐบาลสามารถที่จะจัดการเอาใจใส่ดูแลให้ยิ่งขึ้น ได้อย่างหนึ่งซึ่งเป็นการจำเป็นของการรักษาบ้านเมืองที่จะมีผลดีได้...”

และอีกตอนหนึ่งว่า (ยูวดี ไกรพิบูลย์, 2523, หน้า 192)

“... ไม่มีสิ่งใดที่จะถูกใจฉันยิ่งกว่าที่ได้เห็นความที่ได้มีขึ้นในการขยายทางรถไฟของเมืองเรา ทางรถไฟย่อมเป็นพยานแห่งความรุ่งเรืองของบ้านเมือง กับทั้งเป็นหนทางที่จะช่วยให้เกิดความเจริญได้อย่างยิ่ง ...”

หลังจากการตกลงใจสร้างทางรถไฟเชื่อมระหว่างกรุงเทพ ฯ กับหัวเมืองในส่วนภูมิภาค ทั้งภาคเหนือ ภาคอีสาน และภาคใต้ อันเนื่องมาจากเหตุผลในทางการเมืองคือการบำรุงรักษาพระราชอาณาเขตและแก้ไขปัญหาราษฎรที่อยู่ห่างไกลที่อาจมีจิตใจโน้มเอียงไปทางประเทศใกล้เคียงดังกล่าว แต่เมื่อสร้างเสร็จแล้วยังได้ผลต่อความเจริญด้านเศรษฐกิจด้วย เพราะเมื่อมีเส้นทางคมนาคมทางรถไฟใช้แล้วปรากฏว่าข้าวและพืชผลทางการเกษตรอื่น ๆ ที่ส่งเข้ามาขายที่ตลาดในกรุงเทพ ฯ เพื่อใช้บริโภคภายในประเทศและเพื่อการส่งออกต่างมีปริมาณเพิ่มมากขึ้น การพัฒนาการรถไฟจึงเป็นปัจจัยสำคัญอย่างยิ่งของประเทศไทยเกี่ยวกับการขยายตัวทางเศรษฐกิจ (ชัย เรื่องศิลป์, 2541, หน้า 318)

กิจการรถไฟสายกรุงเทพ-มหาชัย-ท่าจีน สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2447 และได้สร้างต่อไปจนถึงแม่กลอง ในปี พ.ศ. 2450 เป็นรถไฟอีกสายหนึ่งที่รัฐเปิดสัมปทานให้บริษัทรถไฟท่าจีน และบริษัทรถไฟแม่กลองจำกัด และพระคลังข้างที่ร่วมถือหุ้นด้วยจำนวนหนึ่ง กิจการรถไฟสายนี้ถูกโอนมาเป็นของรัฐเมื่อหม่อมคยาฯ สัมปทาน

นอกจากนี้รัฐบาลได้ขยายทางรถไฟสายกรุงเทพ ฯ ถึงบางพระ ในปี พ.ศ. 2447 และทางรถไฟสายกรุงเทพ ฯ ถึงแปดริ้ว ในปี พ.ศ. 2448

จะเห็นได้ว่าการก่อสร้างทางรถไฟสายแรกสำเร็จลงตามพระราชประสงค์แล้ว ก็ทรงพิจารณาสร้างทางรถไฟสายอื่น ๆ ต่อไป จนกระทั่งสิ้นรัชสมัยของพระองค์ เมื่อวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2453

ทางรถไฟที่สร้างขึ้นโดยรัฐบาลด้วยเหตุผลความมั่นคงทางการเมืองเป็นสำคัญในช่วงปี พ.ศ. 2430-2446 ประกอบด้วยทางรถไฟ 3 สาย ได้แก่ทางรถไฟสายกรุงเทพ ฯ ถึงนครราชสีมา สร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2443 และในช่วงเวลาดังกล่าวรัฐได้สร้างทางรถไฟสายใต้ในปี พ.ศ. 2447 และทางรถไฟสายเหนือในปี พ.ศ. 2449

ค. การไปรษณีย์โทรเลขและโทรศัพท์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวางรากฐานกิจการสื่อสาร และโทรคมนาคมของประเทศไทย ด้วยพระองค์ทรงเห็นความสำคัญของการสื่อสารว่าเป็นหัวใจสำคัญของการพัฒนาประเทศ และเพื่อบำบัดทุกข์ราษฎรในพื้นที่ห่างไกล ตลอดจนสนับสนุนงานด้านความมั่นคงของชาติ เริ่มจากการสร้างเส้นทางโทรเลขสายแรกในปี พ.ศ. 2418 เพื่อใช้แจ้งข่าวสาร

เกี่ยวกับการเข้าออกของเรือระหว่างปากน้ำ สมุทรปราการกับกรุงเทพ ฯ และให้ใช้เฉพาะในกิจการของราชการเท่านั้น เนื่องจากประเทศไทยถือว่าปากน้ำเป็นเครื่องป้องกันอันตรายที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ เพราะถ้าถูกรุกรานจากประเทศมหาอำนาจตะวันตกชาติใดก็ตามสามารถนำเรือรบผ่านสันดอนปากน้ำมาได้ประเทศไทยก็หมดทางต่อสู้ต้านทานได้ ดังความเชื่อว่า (ตราขุ สุวรรณานนท์, 2510 หน้า 82)

“... ตะวันตกมีกำลังมากแต่ในท้องทะเล ถ้ารักษาปากน้ำให้มั่นคงอย่าให้เรือรบขึ้นมาถึงพระนครได้ก็จะปลอดภัย ...”

ต่อมาในปี พ.ศ. 2423 เจ้าหมื่นเสมอใจราช ข้าราชการสำนักในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กราบบังคมทูลถึงความจำเป็นที่สยามควรมีกิจการไปรษณีย์ และในปี พ.ศ. 2424 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ เป็นผู้ก่อตั้งการไปรษณีย์ และได้ก่อตั้งกรมไปรษณีย์ ขึ้นเมื่อวันที่ 4 สิงหาคม พ.ศ. 2426

ส่วนกิจการโทรเลข ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งกรมโทรเลขขึ้นในปี พ.ศ. 2426 โดยรับช่วงงานโทรเลขซึ่งกรมกลาโหมดำเนินการมาแต่เดิมมาดำเนินการต่อและได้เปิดให้สาธารณชนใช้เป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2426 โดยรัฐบาล ได้ขยายเส้นทางโทรเลขสายบูรพา ระหว่างกรุงเทพมหานคร อยุธยาประเทศ และศรีโสภณ

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รวมกรมโทรเลขและกรมไปรษณีย์ไว้เป็นกรมเดียวกันชื่อว่ากรมไปรษณีย์โทรเลข ตั้งแต่ 19 กรกฎาคม พ.ศ. 2441 และทรงวางสายโทรเลขจากกรุงเทพฯ ไปถึงสิงคโปร์ และมีสายโทรเลขแยกเข้ากรุงเทพฯ ฯ ด้วย (สิรินธร ปิยะนนทรี, 2537, หน้า 11-12)

ส่วนกิจการโทรศัพท์นั้นเริ่มรู้จักกันตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งประเทศไทยได้นำโทรศัพท์มาใช้เป็นครั้งแรก เมื่อปี พ.ศ. 2424 โดยกรมกลาโหม หรือกระทรวงกลาโหมในปัจจุบัน ได้ส่งเครื่องโทรศัพท์เข้ามาใช้งานในกิจการเพื่อความมั่นคงแห่งชาติ ติดตั้งที่กรมอุทการเรือกรุงเทพ ฯ จำนวน 1 เครื่อง และป้อมยามปากน้ำเจ้าพระยา จังหวัด

สมุทรปราการ จำนวน 1 เครื่อง เพื่อแจ้งข่าวเรือเข้าออกในแม่น้ำเจ้าพระยาให้ทางกรุงเทพ ฯ ทราบ

ต่อมาในปี พ.ศ. 2429 กิจการโทรศัพท์เจริญรุ่งเรืองขึ้น จำนวนเลขหมายและบุคลากรก็เพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้เกิดความยุ่งยากในการบริหารงานของกรมกลาโหมดังนั้นจึงได้โอนกิจการของโทรศัพท์ให้ไปอยู่ในการดูแลและดำเนินการของกรมไปรษณีย์โทรเลข ต่อมากรมไปรษณีย์โทรเลขก็ได้ขยายกิจการโทรศัพท์จากภาครัฐสู่เอกชนโดยให้ประชาชนมีโอกาสใช้โทรศัพท์ได้

เมื่อกิจการโทรศัพท์เจริญก้าวหน้ามากขึ้น ประชาชนนิยมใช้อย่างแพร่หลายไปทั่วประเทศ กิจการใหญ่โตขึ้นมากทำให้การบริหารงานลำบากมากขึ้น เพราะกรมไปรษณีย์โทรเลขต้องดูแลเรื่องอื่นอีกมาก ดังนั้นเมื่อวันที่ 24 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2497 จึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติตั้งองค์การโทรศัพท์แห่งประเทศไทยขึ้นโดยแยกกองช่างโทรศัพท์มาตั้งเป็นองค์การโทรศัพท์แห่งประเทศไทยขึ้นและมีฐานะเป็นรัฐวิสาหกิจสังกัดกระทรวงคมนาคม (องค์การโทรศัพท์แห่งประเทศไทย, 2539, หน้า 3)

ง. กิจการการประปา

เมื่อแรกสร้างกรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี การใช้น้ำอุปโภคและบริโภคของประชาชนยังคงอาศัยน้ำจากแม่น้ำลำคลองและน้ำฝนเป็นน้ำอุปโภคบริโภค ดังนั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325) จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411) จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเชื่อมโยงกับแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นเป็นจำนวนมากเพื่อให้ประชาชนสามารถใช้น้ำอุปโภคและบริโภคได้สะดวกและเพียงพอต่อการดำรงชีพและสอดคล้องกับความเป็นอยู่ของประชาชนในสมัยนั้น

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชดำริการหาน้ำบริโภคสำหรับประชาชนในเขตพระนคร เพื่อให้บรรดาพลสกนิกของพระองค์มีความเป็นอยู่ถูกสุขลักษณะปราศจากโรคภัยร้ายแรง ด้วยทรงสังเกตเห็นว่าในขณะนั้นประชาชนทั่วไปยังคงใช้น้ำซึ่งปราศจากความสะอาดบริสุทธิ์โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงฤดูแล้ง น้ำในแม่น้ำเจ้าพระยาจะมีระดับต่ำทำให้น้ำทะเลหนุนเข้ามาถึง น้ำจะมีรสกร่อยไม่เหมาะสำหรับการบริโภคและน้ำก็มีแนวโน้มที่จะทวีความสกปรกเพิ่มขึ้นในอนาคตเนื่องจากสภาพการขยายตัวของชุมชนและบ้านเมืองซึ่งจะทำให้สภาพการใช้น้ำจากแม่น้ำลำคลองเป็นบ่อเกิดของโรคระบาดได้

ประกอบกับได้ทรงพบเห็นความเจริญก้าวหน้าในด้านวิทยาการต่าง ๆ ของการผลิตน้ำจากต่างประเทศเมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรป ในปี พ.ศ. 2440 ต่อมาในปี พ.ศ. 2446 ได้ประกาศพระบรมราชโองการทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมสุขาภิบาลจัดการที่จะนำน้ำมาใช้ในพระนครตามแบบอย่างที่เหมาะสมแก่ภูมิประเทศ ด้วยการให้ตั้งทำที่ขังน้ำที่คลองเชียงราก แขวงเมืองปทุมธานี อันเป็นที่พื้นเขตน้ำเค็มขึ้นถึงทุกฤดูแล้วให้ขุดคลองแยกจากที่ขังน้ำนั้นเป็นทางลงมาถึงริมคลองสามเสนฝั่งเหนือแนวทางรถไฟ จากนั้นจึงตั้งโรงสูบน้ำขึ้นเพื่อสูบน้ำขึ้นขังยังที่เกรอะกรองตามวิธีทำให้น้ำสะอาดบริสุทธิ์ปราศจากสิ่งซึ่งจะเป็นเชื้อโรค แล้วจำหน่ายน้ำไปในที่ต่าง ๆ ตามควรแก่ท้องที่ของเขตพระนคร

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เรียกกิจการดังกล่าวตามภาษาสันสกฤตว่าการประปา ประชาชนในกรุงเทพฯฯ จึงเริ่มมีน้ำประปาใช้เป็นการครั้งแรก

ตั้งแต่ครั้งนั้นเป็นต้นมาและนับได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของรัฐวิสาหกิจประเภทสาธารณูปโภคอีกประเภทหนึ่งที่เกิดขึ้นในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์

6.2 สมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

บทบาทของรัฐไทยหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ด้านโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจและกิจการสาธารณูปโภค ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468) พบว่าได้ทรงดำเนินงานกิจการประเภทโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจและกิจการประเภทสาธารณูปโภคสืบต่อจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มไว้ กล่าวคือภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติแทนพระบรมราชชนก (พ.ศ. 2453) แล้วก็ได้ทรงพิจารณาเห็นว่ากิจการของกรมรถไฟสายเหนือและกรมรถไฟสายใต้ ซึ่งแยกกันอยู่ไม่สะดวกแก่การบังคับบัญชาและบริหารงาน ตลอดจนไม่เป็นการประหยัดค่าใช้จ่าย

ดังนั้นเมื่อวันที่ 5 มิถุนายน พ.ศ. 2460 จึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้รวมกิจการรถไฟทั้ง 2 กรมเข้าด้วยกันแล้วเรียกว่ากรมรถไฟหลวง และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการกรมรถไฟหลวงพระองค์แรก

ในสมัยที่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ทรงเป็นผู้บัญชาการกรมรถไฟหลวงอยู่นั้นทรงเล็งเห็นว่าการใช้รถจักรไอน้ำลากจูงขบวนรถเป็นการไม่สะดวกและไม่ประหยัด และลูกไฟที่กระจัดกระจายออกมาเป็นอันตรายได้ พระองค์จึงทรงสั่งรถจักรดีเซลจำนวน 2 คัน มาจากสวิสเซอร์แลนด์ เข้ามาใช้เป็นครั้งแรก และเดินรถรับใช้ประชาชนเมื่อปี พ.ศ. 2471 และได้ดำเนินการเพิ่มเติมดังนี้

ก. สร้างทางรถไฟสายแปดริ้วถึงปราจีนบุรีขึ้นและเสร็จเรียบร้อยใน พ.ศ. 2470 ทางรถไฟ เส้นทางดังกล่าวสามารถอำนวยความสะดวกต่อประเทศชาติได้อย่างแท้จริง ทั้งในด้านเศรษฐกิจและการเมืองการปกครอง ผลผลิตของภาคตะวันออกโดยเฉพาะข้าว โค กระบือจะถูกลำเลียงเข้ามายังกรุงเทพ ฯ เป็นมูลค่าต่อปีสูงมาก ในขณะเดียวกันฝ่ายบ้านเมืองก็ได้ประโยชน์ในการปกครองหัวเมืองให้ใกล้ชิดมากยิ่งขึ้น และต่อมาได้ขยายเส้นทางไปถึงอรัญประเทศ

ข. สร้างทางรถไฟสายเหนือถึงเชียงใหม่ โดยมีการขุดอุโมงค์ลอดเขาขุนตาล ซึ่งเป็นอุโมงค์รถไฟที่ยาวที่สุดในประเทศไทย คือมีความยาว 1,352.15 เมตร ซึ่งได้เริ่มก่อสร้างเมื่อปี พ.ศ. 2450 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และดำเนินการก่อสร้างแล้วในปี พ.ศ. 2461 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ก. สร้างสะพานพระราม 6 เพื่อเชื่อมทางรถไฟสายเหนือและสายใต้ เป็นสะพานข้ามแม่น้ำเจ้าพระยา เชื่อมระหว่างแขวงบางซื่อ เขตบางซื่อ กับแขวงบางอ้อ เขตบางพลัด โดยเริ่มก่อสร้างเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2465 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สร้างแล้วเสร็จในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2469 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งขยายเส้นทางรถไฟสายใต้ไปถึงสถานีปาดังเบซาร์

ง. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) เสนาบดีกระทรวงนครบาล ดำเนินการสร้างโรงไฟฟ้าที่ตำบลสามเสน เมื่อปี พ.ศ. 2455 ก่อสร้างแล้วเสร็จและเดินเครื่องจำหน่ายไฟฟ้าได้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2457 เป็นต้นมา โดยใช้ชื่อว่าโรงไฟฟ้าหลวงสามเสน เป็นรัฐพาณิชย์ ขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย ต่อมาได้เปลี่ยนชื่อเป็นกองไฟฟ้าหลวงสามเสน นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2457 เป็นต้นมา กิจการไฟฟ้าเริ่มเป็นปึกแผ่น ประชาชนในพระนครและชนบุรีมีกระแสไฟฟ้าใช้อย่างกว้างขวาง (การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, 2543, หน้า 6)

ส่วนการประปา นั้น นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงก่อตั้งและดำเนินกิจการประปาขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2452 ทำให้ประชาชนในกรุงเทพฯ มีน้ำประปาใช้เป็นครั้งแรก และนับได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของรัฐบาลกิจประเภทสาธารณูปโภคอีกประเภทหนึ่งนั้น ต่อมาในปี พ.ศ. 2455 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) เสนาบดีกระทรวงนครบาล ดำเนินการสร้างการประปาขึ้นที่ตำบลสามเสน

ในการดำเนินการด้านการประปาสืบต่อจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงดำเนินกิจกรรมหลายประการ คือ ประการแรกทำที่ขังน้ำที่คลองเชียงราก แขวงเมืองปทุมธานี เป็นบริเวณที่น้ำทะเลหรือน้ำเค็มขึ้นไม่ถึงตามฤดูกาล ประการที่สอง ขุดคลองจากที่ขังน้ำเป็นทางลงมาถึงคลองสามเสน ด้านทิศเหนือตามแนวทางรถไฟ ต่อมาเราเรียกคลองส่งน้ำ ประการที่สาม ตั้งโรงสูบน้ำดิบตรงที่ขังน้ำนั้น ซึ่งในปัจจุบันเรียกว่าโรงสูบน้ำดิบสำแล มีความยาวจากสำแลจนถึงสามเสน ประมาณ 30 กิโลเมตร ปัจจุบันเรียกว่าคลองประปา ประการที่สี่ ขุดคลองส่งน้ำดิบ โดยได้จัดเจ้าหน้าที่ไว้ 7 แห่ง คือที่สำแล เชียงราก รังสิต ลีกัน บางซื่อ บางเขน และสามเสน

หลังจากขุดคลองแล้วเสร็จในเดือน ตุลาคม พ.ศ. 2456 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตราพระราชบัญญัติรักษาลอง พ.ศ. 2457 ขึ้นเป็นเครื่องมือในการรักษาลองส่งน้ำ และขยายกำลังผลิตน้ำประปาให้เพียงพอกับความต้องการของประชาชน (ศูนย์ศึกษารัฐวิสาหกิจ, 2536, หน้า 52)

6.3 สมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

บทบาทของรัฐไทยหลังสนธิสัญญาเบาว์ริงภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ด้านโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจและกิจการสาธารณูปโภค ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2453-2468) พบว่าได้ทรงดำเนินงานสร้างกิจการประเภทโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจและกิจการประเภทสาธารณูปโภค สืบต่อจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มไว้คือ

ก. ทรงดำเนินการบำรุงการคมนาคมเช่นเดียวกับรัชกาลก่อน ๆ เช่นการขยายเส้นทางรถไฟ แต่เนื่องจากสภาวะเศรษฐกิจของประเทศไทยกำลังปั่นป่วนผันผวน ดังนั้นการก่อสร้างทางรถไฟสมัยนี้จึงเป็นไปได้อย่างล่าช้า โดยมีทางรถไฟเพิ่มขึ้นใหม่อีก 418 กิโลเมตร คือทรงขยายเส้นทางรถไฟทางทิศตะวันออกที่จังหวัดปราจีนบุรีจนถึงเขตแดนประเทศกัมพูชาที่ตำบลคลองลึก อำเภอรัญประเทศ จังหวัดสระแก้วในปัจจุบัน

ข. ทรงดำเนินงานก่อสร้างสะพานพระราม 6 สืบต่อจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงริเริ่มไว้จนแล้วเสร็จในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2469 และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานนามว่าสะพานพระราม 6 และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ประกอบพิธีเปิดสะพานให้ขบวนรถไฟ เดินทางข้ามเป็นปฐมฤกษ์ ในวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2470

นอกจากนี้พระองค์ได้ทรงขยายการสื่อสารและการคมนาคม โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งแรกในประเทศไทย

กล่าวโดยสรุปแล้วจะพบว่าบทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐไทย

หลังสนธิสัญญาเบาว์ริง ภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้นมีปัจจัยเชิงโครงสร้างที่มีผลต่อการปรับเปลี่ยนบทบาทของรัฐซึ่งได้แก่ปัจจัยภายนอกประเทศคือการเข้ามาของกระแสโลกาภิวัตน์

หลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงยุคล่าอาณานิคม และปัจจัยภายในคือระบบเศรษฐกิจภายในประเทศแบบเศรษฐกิจการพาณิชย์เพื่อการส่งออกที่เป็นผลจากสนธิสัญญาเบาว์ริง รวมถึงการปรับบทบาทของรัฐไทยใหม่ภายใต้โครงสร้างอำนาจแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กล่าวคือหลังจากที่รัฐไทยได้ทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ในปี พ.ศ. 2398 แล้วทำให้รัฐไทยปรับเปลี่ยนบทบาทในการประกอบธุรกิจด้านการค้าต่างประเทศแบบผูกขาดมาเป็นนโยบายการเปิดการค้าเสรีตามข้อสัญญาที่ระบุว่าให้คนอังกฤษหรือคนในบังคับของฝ่ายอังกฤษสามารถค้าขายได้อย่างเสรีนั้นมีผลให้พระคลังสินค้าต้องถูกยกเลิกไปตามเงื่อนไขแห่งสัญญาทำให้บทบาทในการประกอบธุรกิจในแง่ที่เป็นรัฐพาณิชย์ของรัฐไทยในฐานะองค์การลดลง ถึงแม้ว่าจะมีการลงทุนทำธุรกิจในกลุ่มราชวงศ์ ชุนนาง หรือข้าราชการอยู่บ้างแต่ก็ไม่เกี่ยวกับบทบาทของรัฐไทยโดยตรงด้วยเหตุนี้จึงทำให้รัฐไทยจึงต้อง

ปรับเปลี่ยนบทบาทไปสู่การจัดการรายได้ในรูปแบบอื่นมากขึ้น เช่น การปรับปรุงระบบการจัดเก็บภาษีอากรและการแสวงหารายได้รูปแบบอื่น ๆ เป็นต้น

เมื่อบทบาทในการประกอบธุรกิจของรัฐถูกจำกัดบทบาทจากผลของสนธิสัญญาเบาว์ริงให้เหลือเพียงบทบาทในการสร้างโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจและกิจการสาธารณูปโภค เพื่อส่งเสริมการประกอบธุรกิจเป็นหลัก บทบาทดังกล่าวภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่สำคัญคือการส่งเสริมการขุดคลองและโครงการชลประทาน การสร้างถนนและการคมนาคม การส่งเสริมกิจกรรมการเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ การส่งเสริมกิจการป่าไม้ และการส่งเสริมกิจการอุตสาหกรรม เป็นต้น